
15. Юнусова А.Б. Ислам в Башкортостане. История, состояние и перспективы развития: Дисс... докт. истор. наук. – М., 1997.

SUMMARY

The history of creation and evolution of the all-Russia liberal organization of the turkic-moslem peoples "Ittifik el Muslimin" is considered. The political activity of this organization directed on granting the civil rights and freedom to the moslem peoples of the Russian empire of is analysed.

Г.Ф. Турченко

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

На 2004 р. припадає 90-а річниця початку Першої світової війни. Ця подія справила могутній вплив на хід історії людства. Оцінку масштабів цього впливу слід віднести до дискусійних питань. Для радянської історіографії з її принципом поділу історії на до- і післяжовтневу, тема війни була другорядною у порівнянні з революцією, яка не просто зруйнувала старий світ, а й відкрила нову еру світової історії.

В останні роки помітно посилюється інтерес до історичних тем, пов'язаних з Першою світовою війною. У 1990-ті роки активізувалася діяльність наших колег – російських істориків. У червні 1998 р. С.-Петербурзьким філіалом Інституту російської історії був підготовлений і проведений міжнародний науковий колоквиум "Росія і Перша світова війна", що зібрав як російських, так і західних фахівців [29]. Дослідники винесли на спільне обговорення цілий спектр актуальних та дискусійних проблем російської історії періоду Першої світової війни.

В українській історичній літературі також відбулися певні зрушення у дослідженні питань, пов'язаних з такою епохальною подією, якою була Перша світова війна. Я.Грицак відчувши глибинний зв'язок між подіями війни та революціями у Центральній і Східній Європі, запропонував змістити акценти у вивченні революції з 1917 р. на 1914 р. На його думку, для українців революція почалася не в 1917 чи у 1918 р., а у 1914-у. [11, с.103]. Проте, за словами В.Верстюка, в розрідженій атмосфері досліджень, присвячених проблемам початку ХХ століття, ця точка зору не отримала належного розвитку [6, с.53].

Важливим набутком у вивченні вітчизняної історії періоду Першої світової війни став збірник наукових статей "Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст." (Київ, 2002), підготовлений відділом історії України ХІХ – початку ХХ століття Інституту історії України НАНУ [26]. Даний збірник – одне з перших на Україні науково-дослідницьких видань, що складається з різнопланових наукових студій, присвячених висвітленню подій Першої світової війни на українських землях. Видання об'єднало ряд досліджень вітчизняних науковців з теоретичних, національних, військових, соціальних і громадсько-політичних проблем історії України цього періоду. Відкривається збірник теоретико-узагальнюючою розвідкою О.Ресента, в якій він зазначив, що в сучасних умовах "важливого значення набувають регіональні дослідження". Далеко не все сказано про місце в воєнних подіях фронтових та тиллових регіонів України [27, с.11].

Отже, і сьогодні поза увагою дослідників залишається аналіз ряду аспектів соціально-економічних, суспільно-політичних та етнонаціональних змін, якими супроводжувалася війна, місця окремих історичних регіонів України, зокрема її Півдня, в подіях 1914-1917 рр. Південноукраїнський регіон, зазнавши великого впливу війни, сам у значній мірі справив його на загальноукраїнські, загальноімперські і, навіть, загальноєвропейські процеси.

Метою нашої статті є визначення специфіки південноукраїнського регіону, що вирізняла його з-поміж інших, та ролі в подіях Першої світової війни, дослідження впливу війни на усі сфери життя цього краю. Хронологічні рамки статті охоплюють

період з 1914 р. – початок Першої світової війни і до лютого 1917 р. – початок буржуазно-демократичної революції в Росії.

Регіон був справді унікальним як за своїм стратегічним розташуванням, так і економічним потенціалом. Близькість до Азовського, Чорного, а зрештою і до Середземного морів дозволяла підтримувати контакти з усіма країнами їх басейнів. Через Південь України пролягав найкоротший шлях із Західної Європи до Близького Сходу та Індії (найважливішої складової частини Британської імперії).

Південноукраїнський регіон мав велике стратегічне значення в реалізації воєнних планів Росії. У районі протоки Босфор, віддаленої від Севастополя на 283 милі, а від Одеси – на 329 миль, містилися столиця Туреччини Стамбул та основні промислові підприємства цієї держави. У південних портах був зосереджений весь Чорноморський флот Російської імперії, головною метою якого було забезпечення та підтримання переваги на морі, а у перспективі – і десант на Анатолійський півострів. Турецько-німецький флот вважався на той час сильнішим Чорноморського, і лише на 1918 р. російське керівництво планувало досягти домінування російського флоту на Чорному морі.

Важко було переоцінити значення Півдня України і як тилового регіону російської армії. Промислові та паливно-енергетичні потужності його, як і великі продовольчі можливості, покликані були забезпечити армію і тил усім необхідним.

Місце Південної України в планах Антанти і держав Троїстого союзу

Україна взагалі і Південна, зокрема, викликала значний інтерес у країн-учасниць Першої світової війни.

Вступаючи у війну, **Російська імперія** планувала зміцнити свої позиції й розширити кордони російських володінь за рахунок західноукраїнських земель. Також висувалася ідея вирішити “історичну мету” – отримати вільний вихід до Середземного моря, що передбачало встановлення контролю над протоками Босфор і Дарданелли. Росія сподівалася оволодіти Константинополем та західним узбережжям Мармурового моря. “Всіма сторонами нашого життя ми пов’язані з цією метою, – писав у “надричний” за змістом та подачею матеріалу публічній лекції, надрукованій масовим тиражем, князь Є.Трубецькой, – це для нас питання про наш хліб насущний, про нашу політичну могутність та нашу культурну місію і, нарешті, про духовне “я” Росії” [37, с.3]. Однак серед обізнаних людей звучали і інші думки. “Безглуздя, причому дуже небезпечним” як для долі всього регіону, так і для Росії називав ще у 1913 р. резидент російської розвідки у Туреччині капітан Щеглов нав’язливу ідею заволодіння протоками [44, с.45].

Противник Росії **Німеччина** напередодні Першої світової війни проявляла підвищений інтерес до України. Ще у 1897 р. при міністерстві закордонних справ Німеччини було створено науково-дослідницький відділ з “українського питання”, а у Генштабі Німеччини сформовано спеціальний орган керівництва розвідкою проти Росії – “Центральне бюро з вищого управління розвідкою в Росії” [34, с.45]. Але напередодні Першої світової війни у Німеччині не існувало офіційної урядової політики, що мала б на меті політичну сепарацію України. До 1914 р. керівництво Німеччини повністю визнавало принцип неподільності Росії, а Україну в політичному та економічному плані розглядало тільки як частину імперії. Разом з тим у Німеччині сформувався ряд науково-дослідних і політичних центрів, що намагалися вплинути на урядову політику щодо Східної Європи взагалі і України, зокрема. Найвпливовішими серед них були Пангерманський Союз і журналістсько-академічна група “Серединна Європа” [38, с.106]. Пангерманісти ставили собі за мету розгромити Росію і, відсунувши її кордони далеко на схід, колонізувати Галичину та Чорноморське узбережжя. Існування Української держави розглядалося виключно в межах стратегії німецької експансії на схід. Представники групи “Серединна Європа” виступали за унезалежнення неросійських народів Російської імперії. Кінцевою метою було створення на географічному просторі між Францією й Росією, між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями “спільного економічного, культурного та правового простору”, що охопив би народи, які там проживали.

Протягом перших двох років війни (1914-1915) генеральний штаб та уряд Німеччини прагнули до укладення з Російською імперією сепаратного миру, оскільки війна на два фронти була непосильним тягарем для Німеччини. З огляду на це “українське питання” не порушувалося. Восени 1915 р. в Берліні зрозуміли, що Росія найближчим часом на сепаратний мир не піде. Якраз тоді намітився дрейф Австро-Угорщини до підписання сепаратного миру з Росією. У цій ситуації німецькі урядовці почали активно інспірувати публікації з “українського питання”, описуючи в них національні утиски неросійських народностей в імперії та розглядаючи перспективу створення української держави; розпочали фінансову підтримку СВУ. Але німецькі дотації на діяльність СВУ були жалюгідними. На 1917 р. вони становили декілька сотень тисяч марок, в той час як на підтримку російської соціал-демократії Берлін видавав мільйони [46, р.19].

Німецькі публіцисти привернули увагу широкого загалу в Німеччині до “українського питання”, в результаті чого створилася впливова школа публіцистів та геополітиків, які наголошували на перспективному значенні України. Зокрема, у книзі “Мета Росії” публіцист А.Шмідт писав: “Тільки з втратою України – житниці, рудної й вугільної бази Росії, остання була б винищена вщент”. У наведеній цитаті акцент зроблено на геополітичних перевагах та промислових і продовольчих багатствах України, що, головним чином, концентрувалися саме у південноукраїнському регіоні. Отже, хоча німецькі політики та публіцисти і не вказували конкретно на даний регіон, зрозуміло, що Україна займала важливе місце в планах Німеччини саме завдяки Півдню України, його унікальному геостратегічному і економічному потенціалові.

Австро-Угорщина до українських земель проявляла особливий інтерес, оскільки володіла Західною Україною. Деякі політики у Відні плекали надію на приєднання за сприятливих умов і Наддніпрянської України. З кінця XIX століття Австро-Угорщина розгорнула активну розвідувальну діяльність на українських етнічних землях, що свідчило про її зацікавлення Україною як частиною території свого можливого військового супротивника. З початком Першої світової війни австрійський уряд визначився щодо “українського питання” й надіслав 20 листопада 1914 р. ноту союзникам, у якій повідомлялося, що метою австрійської політики в цій війні буде відокремлення України від Росії і заснування самостійної України. Це назавжди має послабити Росію та її вплив у басейні Чорного моря [34, с.54-55].

У підходах до “українського питання” політики Австро-Угорщини, як і німецькі політики, не виділяючи окремо південноукраїнський регіон й розглядаючи його як невід’ємну складову України, часто у своїх стратегічних планах враховували саме його вигідне розташування з виходом до Чорного моря та потужний економічний потенціал. Це пояснює велику зацікавленість Відня проектами української політичної організації СВУ щодо Півдня України.

На початку серпня 1914 р. СВУ увійшла в контакт з австро-угорськими урядовими чиновниками. Українські соціалісти, маючи на той час розгалужену мережу своїх осередків в Європі та на Балканах (у Софії, Бухаресті, Константинополі) й підтримуючи зв’язки з ідеологічно спорідненими групами в підросійській Україні, запропонували програму, що містила плани організації військової акції – проект українсько-турецького десанту в районі Одеси та на Кубані. Проекти СВУ зацікавили Відень. Австрійське Міністерство закордонних справ встановило з нею прямий офіційний контакт, надало для потреб організації свою мережу дипломатичного зв’язку й до кінця 1914 р. просубсидіювало діяльність Спілки на суму щонайменше 450 тис. австрійських крон [46, р.19].

Австрійські військові восени 1914 р. разом з українськими політиками працювали над планом висадки турецького експедиційного корпусу на Кубані та на Півдні України – в районі Одеси, у склад якого мав увійти український легіон чисельністю у 1 тис. чоловік, завербованих із полонених, переправлених до Стамбула. До легіону планували включити і корпус Українських січових стрільців. Мета українського з’єднання полягала в організації на Україні антиросійського повстання. Але внаслідок

суперечностей, що виникли в турецьких урядових колах, ідея експедиційного корпусу не була реалізованою [30, с.25].

Другим проектом СВУ на Півдні України була підготовка повстання на Чорноморському флоті та його військово-морських баз – в Одесі та Миколаєві. СВУ зробило ставку на Чорноморський флот, добре пам'ятаючи, якого розмаху набуло повстання в революційному 1905 році в Одесі та Севастополі. Після поразки повстання частина потьомкінців стала політичними емігрантами, а частина таємно повернулася в Україну й брала активну участь в українському національному русі. На думку діячів СВУ, у роки Першої світової війни були всі шанси сподіватися на активну участь флоту у новому повстанні. Українські соціалісти, роблячи ставку у своїй пропаганді на аграрне питання, сподівалися підняти на повстання і селянство України. Про високий революційний потенціал українського селянства також яскраво свідчили революційні події 1905–1907 рр. в Україні.

Однак соціалістична заангажованість українського еміграційного руху поряд з низкою інших чинників призвели до відмови Австро-Угорщини від співпраці з українцями. Наприкінці 1914 р., в умовах несприятливого для держав Троїстого союзу перебігу воєнних дій на Східному фронті, Відень розірвав стосунки з СВУ. Однією з причин розриву стала низька ефективність структур Спілки Визволення України. Так, Спілка вимагала від Відня 1 млн. австрійських крон для організації своїх воєнних акцій на Півдні України та Кубані. У зв'язку з цим шеф розвідки Генерального штабу австро-угорської армії полковник Гранилович поставив під сумнів не тільки доцільність таких заходів, а й перспективність “української акції” взагалі, оскільки польський рух, на противагу українському, діяв на той час набагато ефективніше й без серйозних віденських дотацій [46, р.19]. В результаті СВУ була змушена залишити територію Австро-Угорщини.

Болгарія, що зазнала в ході Балканських воєн територіальних втрат на користь Греції, Сербії та Румунії, на шляху до реваншу, на противагу союзникам Антанти – Сербії та Румунії, приєдналася у 1915 р. до австро-німецького блоку. Розраховуючи на територіальні придбання за рахунок Румунії, вона була зацікавлена в існуванні держави-антагоніста Румунії, держави, яка стала б гарантом нових територіальних придбань Болгарії. Такою державою могла бути Україна. Відновлена Українська держава мала постійно нагадувати про себе Румунії зі сходу, унеможливлюючи її агресію проти Болгарії. Виходячи з цього, керівні кола Болгарії, контактуючи із представниками СВУ в Софії, висловлювалися за підтримку ідеї відновлення Української держави.

Туреччина ще з часів Османської імперії проявляла велику зацікавленість південноукраїнським регіоном. У роки Першої світової війни посилення уваги до України в Туреччині пов'язане з діяльністю місії СВУ в Стамбулі. Ще до вступу Туреччини у війну СВУ виступила з відозвою до турецького народу, у якій Україна і Туреччина трактувалися як союзники, що мають спільного ворога в особі російського царату. Звернення СВУ знайшло великий відгук у Туреччині. У пресі почали з'являтися публікації про утиски, яких зазнав український народ під гнітом Росії [31, с.154].

СВУ зустріла вступ Туреччини у війну із захопленням, бо це надавало їй можливості реалізувати заплановані воєнні акції на Півдні України. Для встановлення контактів із турецькими та болгарськими урядовими і громадськими колами до Софії і Константинополя були відряджені представники Головної Української Ради та СВУ. Делегати ГУР Л.Целегельський та С.Баран зустрілися з головними провідниками турецької політики Енвер-пашою і Талаат-беєм, які підтримали прагнення українців створити на руїнах переможеної Росії незалежну українську державу, що стане охоронним муром проти російської експансії на Балкани та Середземне море. Діяльність константинопольської групи СВУ сприяла поширенню в Туреччині інформації про “українське питання”. Найбільшим досягненням місії СВУ в Константинополі стала декларація з “українського питання” Талаат-бея – міністра внутрішніх справ Туреччини, одного з трьох фактичних керівників країни, опублікована 24 листопада 1914 р. Талаат-бей заявив, що Висока Порта так само, як і кабінет берлінський і віденський, визнає необхідність визволення України з-під російського панування; після розгрому Росії

османський уряд буде готовий допомогти українському народу створити незалежну державу. СБУ визнавалася як загальнонаціональний представницький орган українського народу, що живе в підросійській Україні. Політичні наслідки декларації Талаат-бея важко переоцінити. Це перший у міжнародних відносинах офіційний документ, в якому за українським народом визнавалося право на створення незалежної держави.

Турецькі політики та представники громадськості були, перш за все, зацікавлені південними українськими землями як територією, що зможе уберегти Туреччину від зазіхань Росії на Босфор та Константинополь. Про це яскраво свідчать публікації у турецькій пресі. Газета “Жен тюрк” зазначала, що “інтереси українців тісно пов’язані з інтересами Туреччини. Українська держава, якої жадають для себе українці, відділила б Росію від узбережжя Чорного моря. Створення неросійської слов’янської держави звільнило б Туреччину від політики інтриг російського царства, яке прагне запанувати над Константинополем і морськими протоками”. Успіх визвольних змагань українського народу, відокремлення України від Росії завдали б нищівного удару по традиційній політиці Росії та звільнили б Туреччину від небезпеки, що загрожує їй протягом останніх двох століть.

Делегація СБУ в Туреччині мала конкретне завдання – підготувати умови для створення українського військового з’єднання, висадка якого разом з турецькими військами планувалася на Кубані або в Північному Причорномор’ї – у районі Одеси. Передбачалося, що невеликий український підрозділ при підтримці значних турецьких сил спробує зініціювати на Півдні України національно-визвольний рух українського народу проти гніту царської Росії й організувати повстання на Чорноморському флоті [44, с.123]. Для реалізації цієї мети було створено спеціальний німецько-турецький комітет. Після тривалого обговорення урядовці зупинилися на плані дій, суть якого полягала у доозброєнні босфорських фортів та організації під прикриттям флоту десанту на Одесу або інші міста Чорноморського узбережжя. За умови досягнення союзу з Румунією розглядалося питання про участь румунських сил у цьому десанті та проведенні його через румунську територію на південноукраїнські портові міста.

Але подальше українсько-турецьке співробітництво в умовах війни виявилось обмеженим. Уже протягом 1915 р. воєнні невдачі Туреччини перекреслили будь-які надії на проведення запланованого широкомасштабного десанту. Виходячи з реального співвідношення сил на російсько-турецькому фронті, де на сухопутному і морському театрах війни ініціатива поступово переходила до російських військ, а також враховуючи антитурецькі настрої більшості населення України та Кубані, можна дійти висновку, що шанси на успішне здійснення цієї операції були мінімальними.

Турецька сторона розпочала воєнні дії на Чорному морі ще до офіційного оголошення Туреччиною 11 листопада 1914 р. війни Росії, Великобританії та Франції. Це відбулося 28 жовтня 1914 р., коли турецька ескадра, до складу якої входили німецькі крейсери, зустрілася у нейтральних водах на північ від Босфора з російськими силами. Внаслідок швидкоплинного бою один російський корабель було затоплено. 28-30 жовтня 1914 р. турецькі війська обстріляли Одеську гавань, Севастополь, Феодосію та Новоросійськ [44, с.125].

Таким чином, Південь України став важливим компонентом зовнішньої політики держав-учасниць війни. Унікальне геополітичне розташування та потужний економічний потенціал регіону в умовах Першої світової війни справили помітний вплив на загальноукраїнські, загальноімперські і навіть загальноєвропейські процеси і події.

Зростання економічного значення південноукраїнського регіону

Перша світова війна не пішла за сценаріями, розробленими в генштабах Антанти та Троїстого союзу. Вона набула затяжного характеру, а всі мобілізаційні запаси Росії були витрачені протягом перших чотирьох місяців війни. Крім того, російська промисловість була підготовлена до війни значно гірше, ніж інших країн-учасниць. В умовах, коли великі промислові центри (Польща та Прибалтика) були окуповані,

посилилося значення тилових регіонів. Донецький вугільно-металургійний та Криворізький залізрудний басейни, розгалужена мережа залізниць, заводи сільськогосподарського машинобудування, на базі яких було налагоджено виробництво оборонної продукції і, нарешті, український хліб, що забезпечував у роки війни фронт і більшість губерній Європейської Росії, надавали південноукраїнському регіонові особливого значення.

Посилення ролі Донбасу як основного постачальника кам'яного вугілля пояснюється рядом причин. По-перше, імпорт вугілля, який до війни становив 16% всього палива, що витрачала країна, під час війни значно скоротився. По-друге, з втратою Польщі під німецькою окупацією опинився Домбровський басейн, який давав у довоєнні роки 20% вугілля, що видобувалося в Росії. Донецький басейн у воєнні роки збільшив видобуток вугілля з 1543,8 млн пуд. у 1913 р. до 1743,9 млн пуд. у 1916 р., тобто на 13%. Один тільки Петроградський промисловий район збільшив споживання південноукраїнського вугілля у 16 разів [32, с.58]. Зростання ролі Донбасу у воєнні роки яскраво ілюструє табл.1.

Таблиця 1. Видобуток твердого мінерального палива у 1913 – першому півріччі 1917 рр. (у млн пуд.) [33, с.512]

<i>Вугільні райони</i>	<i>1913 р.</i>	<i>1914 р.</i>	<i>1915 р.</i>	<i>1916 р.</i>	<i>Перше півріччя 1917 р.</i>
Донецький	1543,8	1683,8	1626,6	1743,9	834,1
Домбровський	426,3	231	–	–	–
Підмосковний	18,3	19	28,4	42,5	23,1
Кавказ	4,3	4	4,6	3,9	1,5
Урал	73,46	84,2	78,7	92,3	50,1
Всього	2066,2	2022	1738,3	1882,6	908,8

Потреби війни орієнтували промислові підприємства на виробництво військової продукції. Так, металургійні заводи Півдня України почали випускати снаряди. Замовлення на них виконували Нікополь-Маріупольський, Макіївський та інші заводи. Підприємці отримували значно більше прибутків, виконуючи військові замовлення. До того ж, такі підприємства мали перевагу у постачанні сировиною та паливом. Це призвело до скорочення виробництва залізничних рейок, що були основним видом продукції у довоєнному асортименті металургійних заводів України. Хоча потреба в рейках в роки війни зростала.

Під час війни особливого значення набула машинобудівна промисловість регіону. Війна вимагала безперебійного постачання армії всіма необхідними технічними засобами озброєння, які могла дати тільки високорозвинута машинобудівна промисловість. Підприємства сільськогосподарського машинобудування Півдня України почали постачати для фронту кінні повозки, санітарні двоколки, похідні кухні. Тут виготовляли корпуси снарядів, мін, ручних гранат тощо. Так, на чавуноливарно-механічному заводі землеробських знарядь “Богатир” в Гуляйполі освоїли виробництво прицільних рушничних станків, бомб, парних двоколок. На фабриці А.А.Унгера у с. Кічкасі Олександрівського повіту виготовляли колеса для двоколок. Софіївський завод Нейфельда, на якому до війни виготовлялися молотарки, плуги, жатки, сівалки та інша сільськогосподарська продукція, перейшов на випуск гранат. Товариство А.Я.Коп у м. Олександрівську Катеринославської губернії тільки протягом 1916 р. виробило для армії 316 бомбометів.

Із усієї кількості продукції, що випускалася промисловістю Росії в період війни, 75–80% йшло на задоволення потреб фронту і лише 20–25% – на задоволення мирних потреб [15, с.422]. Такі зміни призвели до збільшення кількості робітників, що працювали на оборону. Про це переконливо свідчить табл. 2.

Таблиця 2. Чисельність робітників на кінець 1916 р. (загальна і працюючих виключно на оборону) [28, с. 70]

Район	Кількість заводів	Робітників		% працюючих на оборону
		Всього	на оборону	
Катеринославський	270	140000	123000	87,9%
Київський	147	27329	20005	73,2%
Одеський	497	69543	64125	92,2%
Харківський	202	59533	37882	63,6%
Всього	1116	296405	245012	82,7%

Дані таблиці доводять, що у південноукраїнському регіоні кількість працюючих на оборону була більшою у порівнянні з іншими регіонами України.

З початком воєнних дій саме на Південь України, поряд з Харковом та Києвом, евакуювалася значна частина промислових підприємств з прифронтових зон. Це було пов'язане як з вигідним розташуванням регіону, так і його унікальними промисловими потужностями. На Півдні існували необхідна інфраструктура, транспортні розв'язки, були свої кваліфіковані кадри для швидкого налагодження виробництва евакуйованих з західного регіону підприємств.

Евакуація величезного, густозаселеного та промислово розвинутого західного регіону розпочалася у 1915 р. і велася безпланово та слабо організовано. З початком війни з Варшави до м. Олександрівська перебазувалися авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних автомайстерень, а у Бердянськ було перевезено Варшавський арсенал й розпочато будівництво франко-бельгійським товариством аеропланного заводу [17, с.191]. Тільки у кінці 1915 р., після стихійного вивезення промислових підприємств, була створена Евакуаційна комісія на чолі з головою Державної думи М.Родзянком. Були створені і 11 комісій по відновленню роботи евакуйованих підприємств. У південноукраїнському регіоні така комісія діяла у м. Катеринославі [33, с.230].

Евакуація більшості підприємств проводилася тільки у 1915 р. Так, великий завод “Рудзського і К^о”, який ще у 1914 р. виконував військові замовлення, було евакуйовано з Варшави до Катеринослава у червні 1915 р. (було вивезено 400 вагонів обладнання і готових виробів). На відновлення виробництва завод отримав від держави позику на 2,5 млн руб. з виплатою 6% річних [33, с.217]. У 1915 р. до м. Олександрівська було перебазовано завод акціонерного товариства “Борман, Шведе і К^о”, що виготовляв обладнання для кораблів [54, арк.40].

У 1915 р. Петроградське акціонерне товариство електромеханічних споруд ДЕКА (аббревіатура від назви “Дюфлон, Константинович і К^о”) завдяки щедрому державному субсидюванню (перший внесок був у розмірі 3 млн руб.) організувало своє відділення у м. Олександрівську. Цей завод став одним з дев'яти заводів Російської імперії, де у роки війни виготовлялися авіаційні мотори. Перший мотор було виготовлено на заводі у березні 1916 р. Продуктивність заводу у роки війни становила 10-15 моторів на місяць [33, с.177-178].

Значну кількість підприємств було евакуйовано на Донбас. Сюди перевезли ряд металообробних та машинобудівних заводів з Риги. У 1915 р. правлінням Російського товариства для виготовлення снарядів було вирішено перенести свої заводи у м. Юзівку. До м. Луганська було евакуйовано потужний вагонобудівний завод “Двигун”.

Таким чином, у воєнні роки промисловий потенціал південноукраїнського регіону значно зріс. У той же час значення регіону посилювалося і завдяки величезним можливостям його сільського господарства. Південь України залишався житницею імперії. В умовах продовольчої кризи, коли загроза голоду стала сумною реальністю для більшості губерній Російської імперії, включаючи економічно розвинені Московську та Петроградську, що не могли забезпечити себе зерном у повній мірі, постачання хлібом

двох третин губерній Європейської Росії цілком і повністю залежало від губерній, що мали надлишки продовольчого зерна. До їх складу входили і південноукраїнські. За підрахунками С.-Петербурзького дослідника О.Островського, загальний об'єм цих надлишків складав 647,2 млн пуд., у тому числі в Херсонській губернії – 82,1 млн пуд., Катеринославській – 69,2 млн, а Таврійській – 6,0 млн [24, с.484].

Зазначені факти свідчать, що у роки Першої світової війни південноукраїнський регіон набув величезного значення. Саме від нього, у певній мірі, залежали постачання фронту і стабільне існування та життєдіяльність інших земель імперії. Без південноукраїнського вугілля, металу та хліба не можна було сподіватися на успішне ведення війни та забезпечення фронту і тилу всім необхідним.

Етносоціальні зміни у населенні краю

У воєнні роки на Півдні України відбулися значні етно-соціальні зміни. З одного боку, працездатна частина робочої сили була мобілізована до армії, з іншого – населення регіону поповнилося за рахунок евакуйованих та біженців із західних губерній Російської імперії. До армії з українських губерній було мобілізовано 3,5–4 млн чол., з них 81% складали селяни, а 19% – робітники та інші верстви суспільства [28, с.49]. З трьох південноукраїнських губерній тільки селян було мобілізовано 888,2 тис., з них з Катеринославської губернії – 237 тис. чол., Херсонської – 438,6 тис. чол., Таврійської – 212,6 тис. чол. [28, с.49]. Таким чином, на Україні армія забрала половину працездатного населення. Більша частина мобілізованих чоловіків була з сільськогосподарських губерній. За даними сільськогосподарського перепису 1917 р., з Київської губернії, наприклад, було мобілізовано 51,8% усіх працездатних чоловіків, а з промислово розвиненої Катеринославської губернії – тільки 34,2% [28, с.21]. Менша частка мобілізованих з південноукраїнських губерній пояснюється наданням працівникам стратегічно важливих підприємств відстрочок від призову до армії. Броню отримали робітники оборонних підприємств та залізниць, шахтарі Донбасу.

Своєрідністю національного складу Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній була наявність значної за чисельністю групи національних меншин. На 1914 р. 5253 тис. чол., тобто 56,7% населення були українцями, а решта – представниками національних меншин, найчисленнішими серед яких були росіяни (21,2%), євреї (7,4%), німці (4,4%), греки (3,5%), татари і турки (1,2%), болгари (0,4%) та інші. На початку війни склалася ситуація, коли значна частина національних меншин була запідозрена у нелояльності, адже країни, з якими були етнічно пов'язані німці, болгари та турки, воювали з Російською імперією.

Вже з 1914 р. уряд розпочав широкомасштабну антинімецьку кампанію. У періодичних виданнях почали з'являтися статті із звинуваченнями російських німців у посібництві Німеччині й заклик до покінчити з “німецьким засиллям” в економічній сфері, армії та державних установах. Антинімецька кампанія одержала підтримку правлячих кіл. З ключових посад державних установ, армії та флоту витіснялися особи німецького походження; вони замінювалися людьми “благонадійних” національностей. Частина російських німців, сподіваючись зберегти місце роботи, змушена була змінювати свої німецькі прізвища та національність на російські. Скупчення економічно впливової німецької національної меншини в районах, відносно наближених до бойових дій, непокоїло царський уряд. Ця обставина спричинила антинімецький характер заходів влади, спрямованих на виселення частини німецьких родин на територію інших губерній. Такими діями влада намагалася утримати німців від спокуси перейнятися інтересами своєї етнічної батьківщини – Німеччини, мобілізувавши їх на потреби своєї служби. Так, уже 25 серпня 1914 р. по території Мелітопольського повіту була розіслана телеграма з повідомленням про рішення уряду від 13 серпня 1914 р. про призов військовозобов'язаних з німців-менонітів і відправлення їх в односторонній термін у розпорядження Катеринославського губернського військового начальника. Це рішення йшло всупереч віруванням менонітів, яким релігія забороняла брати в руки зброю.

Суворих дискримінаційних заходів зазнала і німецька мова. Спеціальним розпорядженням заборонялося викладання цією мовою в усіх навчальних закладах,

включаючи школи німецьких колоністів та менонітів. Накладалася заборона і на видавництво преси німецькою мовою та використання цієї мови при проведенні богослужіння у німецьких церквах. У м. Олександрівську припинилося видання німецькомовної газети “Бюргер Цайтунг”, дозвіл на випуск якої було отримано незадовго до війни – в 1912 р. У деяких губерніях Півдня України німецьким колоністам офіційно було заборонено розмовляти рідною мовою в усіх державних установах. На порушників накладався штраф у 3 тис. руб. або їм згрожувало тюремне ув'язнення строком на 3 місяці [62, *арк.32*]. 2 вересня 1914 р. канцелярія таврійського губернатора розіслала начальникам поліції циркуляр, у якому вимагала негайного зняття з усіх торговельних та промислових установ вивісок і написів німецькою мовою [55, *арк.31*]. Замінювалися на російські і німецькі назви населених пунктів: Гальбштадт перейменовано на Молочанськ, Гохштедт – на Високе, Фрідріхсфельд – на Широке і т.ін.

Апофеозом боротьби з “внутрішнім ворогом” став закон від 2 лютого 1915 р. “Про землеволодіння і землекористування у державі Російській австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих”, “Про припинення землеволодіння і землекористування австрійських, угорських, німецьких вихідців у прикордонних місцевостях”, “Про землеволодіння і землекористування деяких розрядів австрійських, угорських та німецьких вихідців, що перебувають у російському підданстві”. За цими законами, в першу чергу позбавлялися права власності на землю колоністи названих національностей, що мали неросійське громадянство. Їх землі продавалися до Селянського земельного банку, а колоністи виселялися в азіатську частину Росії [42, *с.125; 48*]. Наступним кроком влади у реалізації названих законів стала робота по підготовці до обліку земель основної частини колоністів, примусовий продаж яких повинен був розпочатися в 1917 р. Територія відчуження німецького землеволодіння на Півдні України включала колосальні площі в межах всього Бердянського та Мелітопольського повітів і 20% території Олександрівського повіту.

Здавна на території південноукраїнських земель проживала численна болгарська національна меншина. Велика болгарська колонія була розташована на узбережжі Азовського моря. Тут проживало 100 тис. російсько-підданих болгар. На землях регіону селилися і болгары – піддані Болгарської держави. Майже всі вони мешкали на території Херсонської губернії та налічували 5 тис. чол. Воєнні катаклізми початку ХХ ст. змінили спокійне життя болгарських колоній. Ще під час Балканських війн 1912-1913 рр. велику кількість болгаро-підданих було призвано до лав болгарської армії. На цю війну пішла добровольцями і частина російсько-підданих болгар. З початком Першої світової війни ця категорія населення Півдня України була значно обмежена в правах [10, *с.117; 63, арк.398 зв.*].

Щодо політичних настроїв російсько-підданих колоністів-болгар, то за їх власними словами, вони до Росії ставилися не тільки з лояльністю, а і з відданістю. “В Росії нам живеться добре, і нас лякає те, що війна Болгарії з Росією може привести до трагічних для болгарських колоністів наслідків”. Місцеві болгарські національні громади у своїх резолюціях засуджували політику Болгарського уряду. Вони надсилали численні телеграми-протести з цього приводу софійським міністрам. 30 тис. болгар було призвано і воювало у складі російської армії [36, *с.15-16*].

Політика обмежень у воєнні роки проводилася і щодо турецького і татарського населення регіону.

З початком війни посилювався антисемітизм. Мобілізаційні заходи інколи супроводжувалися і єврейськими погромами. У селах регіону типовими стали напади на євреїв-торговців. Так, у с. Рубанівці Мелітопольського повіту 60 солдаток здійснили напад на торговця галантерейними виробами й розібрали увесь привезений товар [18, *с.251*].

У цілому політика російського уряду в роки Першої світової війни щодо ряду національних меншин мала дестабілізуючі наслідки. По-перше, обмеження високопродуктивного німецького землеволодіння, як і землеволодіння інших національностей, негативно вплинуло на економічне становище регіону. По-друге, дана

політика призвела до зростання опозиційних та антиросійських настроїв серед представників національних меншин, які зберігали лояльне ставлення до своєї нової батьківщини у довоєнні роки. А найголовніше – вона викликала зміни у психології основної частини населення, формуючи у масовій свідомості образ “внутрішнього ворога”. Місцевому населенню, враховуючи досвід минулих війн, легше було уявити у ролі ворога турка або “япошку” (обов’язково в принизливому тоні), як зазначав у своїх спогадах свідок подій, мешканець м. Олександрівська Г.Гордієнко [1, с.77], ніж місцевого німця-колоніста, що жив поряд уже досить тривалий час. У воєнні роки ситуація швидко змінювалася. “Причини” усіх бід були поруч, і в результаті формувалася внутрішній конфлікт, а ненависть до “внутрішнього ворога” активно підживлювалася негативною осмисленим досвідом минулого життя, пережитими образами та хронічними соціально-культурними непорозуміннями. Ліві радикальні партії змогли вміло використати ці обставини в своїй антивоєнній агітації, переводячи її на мову класової боротьби. В результаті імперія з легкістю увійшла в епоху революції та громадянської війни. На думку російських дослідників В.Дьячкова та Л.Протасова, психологічно це було не так і складно, набагато складніше було цю катастрофу відвернути [12, с.64].

Іншим чинником постійних змін у складі населення краю та наростання соціальної напруги була поява після перших невдач на фронті нових масових категорій людей (біженців та військовополонених). На 1 лютого 1917 р. в цілому в Росії було зареєстровано 3200,5 тис. біженців. Перша хвиля біженців у Херсонську губернію прийшла у травні 1915 р. Це були 665 мешканців м. Гродна. До кінця року населення губернії зросло ще на 19 тис. чол. [58, *арк.64 зв.*; 49]. Влітку 1915 р. у Катеринославській губернії було зосереджено близько 67 тис. біженців з Польщі. Перенаселена біженцями Таврійська губернія в 1915 р. прийняла з територій, що прилягали до Румунського фронту 10 тис. біженців. З часом ця цифра збільшилася. Близько 30 тис. біженців осіли в Одесі, 3 тис. – в Мелітополі і 8 тис. – в околицях Миколаєва.

Населення Півдня України зростало і за рахунок військовополонених. Так, у 1916 р. у Катеринославську губернію було переведено 32 тис. військовополонених, у Таврійську – 9,5 тис., Херсонську – близько 20 тис. чоловік. Полон – це завжди трагедія, але разом з тим і новий життєвий досвід. Багато полонених працювало на шахтах, підприємствах, у маєтках поміщиків та заможних селян регіону. Безпосередньо спілкуючись з місцевим населенням, вони стали додатковим джерелом інформації про незнайомий зовнішній світ. Це справляло певний вплив на світосприймання жителів тилових регіонів України.

Таким чином, у роки Першої світової війни населення Півдня України поповнилося за рахунок народностей, що раніше ніколи його не населяли. Це посилювало мультинаціональний характер краю й сприяло перетворенню його в унікальний за своєю етнічною розмаїтістю регіон. Проблеми, пов’язані зі змінами національного складу населення, як правило, не виходили тут за цивілізовані рамки й не набували форм погромів на національному ґрунті.

Разом з тим наплив біженців та військовополонених у населені пункти регіону, розквартирування військових частин призводили до наростання соціальної напруги. Утримання військових частин, розміщення та обслуговування госпіталів для воїнів лягло на місцеве населення. Гостроту соціальних проблем підсилили проблеми з біженцями, влаштування яких вимагало розв’язання численних проблем, пов’язаних із забезпеченням новоприбулих житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням, роботою тощо. 5-6 жовтня 1915 р. до м. Олександрівська прибуло 500 військовополонених, які були розміщені в усіх придатних для цього приміщеннях (у будинках, розташованих у міському саду, в приміщеннях літнього клубу комерційного зібрання, в приватних будинках) [56, *арк.82,85*]. Вони перебували у важких умовах. Домовласники змушені були надавати свої приміщення безкоштовно, часто на необмежений термін, намагалися компенсувати свої збитки, надсилаючи до міських органів влади численні заяви. Зрозуміло, що в умовах воєнного часу з обмеженим міським бюджетом виконати всі заяви було неможливо.

Біженці, вибиті із звичайної колії життя, за словами очевидця Г.Гордієнка, “якийсь довгий час не жили нормальними категоріями. Спочатку, одержуючи різні допомоги, “пособія”, часом від декількох установ, вони перебували в кращому становищі, ніж місцеве населення. Це можна було спостерігати на базарі, коли біженці купували все, що їм у очі упаде, і усе те вони купували у великій кількості. Місцеве населення їм заздрило, криво на них дивилося, і в нашій скромній родині аж дотепер зберігся вислів “купувати як біженці”, себто багато, надміру, стільки, що й не донесеш”. “Але, – за словами того ж Г.Гордієнка, – ситуація почала змінюватися, і біженці поступово втяглися в місцеву економіку, ходили на різні праці, й тертя між ними й місцевими людьми зникали” [1, с.124].

Важливою проблемою, що також загострилася з напливом біженців та військовополонених, стала загроза розповсюдження інфекційних та венеричних захворювань, що особливо були поширені серед цих груп населення. Місцеві органи влади проводили профілактичні заходи проти поширення епідемій [56, *арк.13*; 57, *арк.1-1 зв.*]. Місцевій владі доводилося вирішувати і проблеми, пов’язані з організацією навчання дітей біженців. Для новоприбулих дітей не вистачало класних приміщень. Водночас влітку 1915 р. міська дума м. Олександрівська змушена була розглядати питання про можливе переведення навчальних закладів в інші приміщення, щоб звільнені класи передати під евакуйовані лазарети з Києва.

Гостро стояло питання про соціальний захист населення, передусім сімей військовослужбовців та загиблих. Державна казна, оголосивши про надання матеріальної підтримки сім’ям мобілізованих, виявилася неспроможною ефективно її здійснювати. Обіцяне надання продовольчих пайків, що покладалося на міські, повітові та волосні опікунства, часто затримувалися, особливо в сільській місцевості. Але багато нужденних сімей рятувалося саме грошовою допомогою цих установ, що дорівнювала половині попереднього заробітку годувальника. Місцева влада отримувала величезну кількість клопотань про допомогу: зменшення орендної плати, надання пільг з оподаткуванням, підтримку коштами на лікування, навчання дітей, виділення палива тощо. Ситуація на Півдні України ускладнювалася значним зростанням цін на товари першої необхідності, пов’язаним із скороченням виробництва сільськогосподарської продукції та значним підвищенням попиту на неї. Намагаючись захистити внутрішній ринок, 21 квітня 1915 р. особлива комісія Олександрівської міської думи по боротьбі з дорожнечою встановила “граничні нормальні ціни на предмети першої необхідності”. Ціна за пуд пшениці мала не перевищувати 1 руб. 15 коп., сала – 8 руб., цукру – 6 руб., картоплі та солі – 40 коп. тощо. Але фіксовані ціни не втрималися й поповзли вгору. Напередодні 1917 р. вони перевищували довоєнний рівень майже вдвічі. Комісія з подібними повноваженнями діяла з лютого 1915 р. у м. Херсоні [5, с.22]. Іншим прикладом боротьби з продовольчою кризою є постанова Олександрівської міської думи про перехід з вищого помолу муки на нижчий [58, *арк.26*]. Але такі заходи не могли стабілізувати ситуацію та зняти соціальну напругу у суспільстві.

В умовах воєнного часу забезпечення родин продуктами харчування лягало на жіночі плечі. Це призводило до зміни статусу жінки в суспільстві. Якщо історія попередніх війн поділялася на суто чоловічий досвід на полі бою та досвід жінки, що пасивно чекала на свого чоловіка у тилу, то світова війна змінила дане співвідношення. У воєнні роки жінки служили на фронті сестрами милосердя й санітарками, працювали на оборонних заводах. На 1916 р. у металургійній промисловості Півдня України частка жінок, що працювали на підприємствах, наближалася до 15% усього складу зайнятих на виробництві робітників, у кам’яновугільній промисловості Донбасу – до 10%, а у залізорудній промисловості Криворіжжя – до 9% [19, с.39]. Нові обов’язки у житті жінки призводили до змін у її світогляді. Вони додавали їй більше самоповаги та впевненості в собі й відкривали двері у світ, що за традицією належав чоловікам.

Серед біженців було відносно мало здорових чоловіків – більшість з них була призвана в армію. Тому турбота за близьких серед біженців також лягала на плечі жінок. Традиційно масштаби жіночої еміграції у міста значно поступалися чоловічим. Війна зруйнувала всі перепони вільному пересуванню жінок, вигнала їх із своїх будинків,

примусила не тільки звалити на себе нові сімейні обов'язки, а й зайняти нові, недоступні для них у довоєнні роки суспільні ніші. Типовими у воєнні роки стали заяви до місцевих органів влади від дружин військовиків, постраждалих у війні, з проханнями надати їм роботу [1, с.94; 58, арк.21].

Війна відкрила нові можливості і жінкам привілейованих прошарків суспільства. Вони почали брати активну участь у суспільному житті, взяли на себе нові обов'язки – опіку над госпіталями, біженцями та населенням прифронтової зони. Слід нагадати, що одне з провідних агентств з надання допомоги біженцям отримало назву від імені Тетяни Романової, яка його фактично і очолювала.

Війна призвела до радикальних змін у складі основних верств південноукраїнського суспільства, перш за все, робітників. В умовах значного зростання їх чисельності відбулося погіршення якісного складу через поповнення їх лав некваліфікованими робітниками – вчорашніми селянами, жінками, підлітками, військовополоненими та біженцями. Зміни статевого та якісного складу робітників призвели до значного зниження продуктивності праці. Робітники воєнних часів були більше, ніж довоєнні, пов'язані з сільським господарством.

Війна внесла корективи і в національний склад робітників регіону. За вибірковими даними по підприємствах Криворіжжя, що наводить Ю.Кир'янов, напередодні війни місцеві робітники (з Катеринославської та Херсонської губерній) складали 22%, робітники з усіх українських губерній – 69%, а з російських – 27%. У воєнні роки це співвідношення змінилося за рахунок зменшення частки представників російських губерній та збільшення кількості робітників, що прибули з прибалтійських та польських губерній, а частка робітників з українських губерній залишилася практично незмінною [19, с.30].

Воєнні роки змінили і селянство південноукраїнського регіону. Масова мобілізація розширила світогляд патріархального, малоосвіченого або неосвіченого взагалі селянина, який набув в ході війни величезного досвіду. Внаслідок цього відбулися зміни в його ментальності та колективній психології. Змінювалася сформована протягом століть структура селянської ієрархії. На думку дослідника Ю.Присяжнюка, саме психологія “досвіду” виступала одним з ключових чинників, які зумовлювали збереження традиційної ієрархії між поколіннями селянської родини в другій половині XIX – на початку XX століття [25, с.54]. У воєнні роки поряд з традиційним у селянському середовищі розумінням “розумної людини” як досвідченої людини, що всім цікавиться і вміє інтерпретувати народні прикмети, повір'я та забобони, у селянському середовищі виникають нові уявлення. Не випадково саме солдати, “люди з рушницею”, після повернення додому в рідне село почали користуватися найбільшою повагою серед своїх односельчан.

Таким чином, Перша світова війна внесла кардинальні зміни у етнонаціональний та соціальний склад регіону. Південь України перетворився в унікальний за своєю строкатістю регіон. Поява нових масових категорій населення супроводжувалася розширенням контактів між ними та посиленням обміном інформацією. Війна змінила статус жінки у суспільстві, відкрила їй двері у світ, що традиційно належав чоловікам. Відбувалися зміни у світогляді основної частини населення. Війна змінила робітників та селян регіону. Врешті-решт усе суспільство під впливом війни переживало кардинальні та необоротні зміни.

Економічна деградація та пошуки шляхів боротьби з нею

Як зазначалося вище, війна сприяла посиленню економічного значення південноукраїнського регіону. Але, разом з тим, війна справила негативний вплив на його економіку. Умови, в яких змушена була працювати промисловість Півдня у воєнні роки, докорінно відрізнялися від тих, що були за мирного часу. Війна дезорганізувала товарообіг, негативно вплинула на роботу залізниць, викликала паливну кризу, сотні тисяч робітників пішли в армію. Велика частка підприємств втратила до кінця 1914 р. 30–40% складу робітників, що спричинило скорочення виробництва.

Уже перші мобілізації 1914 р. зменшили чисельність робітників, адже не було вжито заходів щодо забронювання необхідної кількості кваліфікованих робітників за підприємствами. Воювати довго не збиралися, тому і про стабільну роботу промисловості не думали. Від призову в армію звільнялися лише робітники і службовці залізничного транспорту. Всі ж інші, незалежно від кваліфікації і місця роботи, підлягали мобілізації. Тільки на кінець першого року війни уряд прийняв рішення про надання відстрочок робітникам гірничозаводської, гірничої та інших галузей, що виконували замовлення військового відомства. Місце мобілізованих зайняли нові робітники, і середньорічна їх кількість не тільки досягла довоєнного рівня, а й на кінець війни навіть дещо перевищила його. В фабрично-заводській промисловості Катеринославської губернії зміни чисельності робітників були такими: у 1913 р. працювало 39 тис. (100%) робітників, 1914 р. – 36 тис. (92%), 1915 р. – 43 тис. (110%), 1916 р. – 59 тис. (151%) [19, с.37].

У воєнні роки головними джерелами поповнення робітників Півдня України стали члени родин кадрових робітників, які раніше не працювали: люди похилого віку, жінки, підлітки і діти, а також мешканці міст і сіл, як правило, заможні, які йшли на оборонні заводи, щоб уникнути мобілізації на фронт. За словами очевидця, мешканця м. Олександрівська: “Своїх людей у місті всі знають, тому й не дивно, що показують пальцями й голосно говорять, коли якогось там дня побачать у формі Третьої роти когось із купців чи інших багатих людей, які туди поховалися, щоб не потрапити на фронт. Таких випадків було багато” [1, с.93]. Чисельність робітників збільшувалася також за рахунок військовополонених, які у 1916–1917 рр. становили значну частку робочої сили, біженців, завербованих робітників та інших категорій. Зміни у складі робітників у воєнні роки яскраво ілюструє табл. 3.

Таблиця 3. Зміни складу робітників Півдня України в роки війни [19, с.39]

Рік	Загальна кількість (в тис.)	Кількість робітників за категоріями у %			
		Військово- зобов'язані, що отримали відстрочку	Робітники інших категорій	Жінки та підлітки	Військово- полонені
Металургійна промисловість Півдня					
1916 р.	99,8	28	41	15	16
1917 р.	128,5	39	20	14	27
Кам'яновугільна та антрацитова промисловість Донецького басейну					
1915	190,1	24	60	8	8
1917	291,6	45	18	11	26
Залізорудна промисловість Криворіжжя					
1915	15,4	13	Відом. немає	Відом. немає	42
1916	23,2	20	17	9	54
1917	25,7	22	12	7	59

З таблиці 3 видно, що у роки війни змінився статевий склад робітників, за рахунок зменшення кількості робітників-чоловіків. Значно ширше, ніж у довоєнні роки, використання на підприємствах праці жінок, підлітків та дітей пояснюється, з одного боку, зростанням попиту на робочу силу, а з іншого – тим, що жіноча та дитяча праця були дешевшими. Під час війни жіноча праця широко викори стовувалася в кам'яновугільній промисловості Донбасу. Так, якщо на шахтах Донбасу у 1913 р. працювало 2,4 тис. жінок, то на 1 вересня 1916 р. їх чисельність збільшилася до 12,4 тис. чол. За роки війни питома вага жінок-робітниць у кам'яновугільній промисловості зросла з 1,6 до 4,5%. Поряд з жіночою активно використовувалася праця малолітніх та підлітків у металургійній промисловості. На 1917 р. у середньому частка жіночої праці на підприємствах Півдня України складала 4-5%. У результаті цих змін продуктивність

праці почала різко падати і у 1916 р. на шахтах Донбасу становила 81,5% у порівнянні з 1913 р. [33, с.513].

Аналогічні зміни відбувалися в інших галузях промисловості. Зокрема, на рудниках Кривого Рогу вже після перших мобілізацій відчувалася гостра потреба у робочій силі. Видобуток руди знизився, в результаті чого видобутої руди не вистачало навіть на задоволення усіх потреб місцевих південноукраїнських металургійних заводів [2, с.94-95].

Нестача руди негативно вплинула на роботу металургійної промисловості. Внаслідок мобілізації робітників і відсутності руди та палива вже на початку грудня 1914 р. на Півдні України зупинилося 13 печей. У середині березня 1915 р. ряд заводів Півдня України повністю або частково призупинив свою діяльність [33, с.374]. На початку січня 1916 р. уповноважений Особливої наради з питань оборони по Катеринославському району так характеризував стан чорної металургії Півдня України: “Металургійні заводи перебувають у критичному стані з причини постійних затримок у доставці сировини (не вистачає вагонів) і палива. Щоденно я отримую декілька телеграм з повідомленням про загрозу припинення виконання військових замовлень” [33, с.158]. На 41-у з’їзді гірничопромисловців Півдня, що відбувся у листопаді–грудні 1916 р., була визнана необхідність закупівлі за кордоном щомісячно не менше 6-7 млн пуд. чорного металу. Дефіцит металу складав 50% національного виробництва. Отже, відбувалося катастрофічне зниження видобутку металу. Його не вистачало ні на військові потреби, ні на потреби тилу.

Не стимулювало зростання продуктивності праці і використання на підприємствах Півдня України праці біженців та військовополонених. Відсоток останніх у важкій промисловості регіону був досить значним (див. табл. 3).

Вже з перших місяців війни на розвитку південноукраїнської промисловості позначилася незадовільна робота залізничного транспорту. Слабкою залишалася матеріально-технічна база залізниць регіону. На час початку війни в Україні не вистачало 2 тис. паровозів та 80 тис. вагонів [32, с.57]. З початком воєнних дій значно зросло навантаження на залізниці й змінилися потоки вантажів. Частину рухомого складу паровозного парку було передано прифронтовим залізницям. Додатковим навантаженням на залізниці стала евакуація промислових підприємств з території Прибалтики і Польщі після німецького наступу 1915 р. Негативні тенденції вже у другій половині 1914 р. призвели залізничне сполучення до повної дезорганізації. Через незадовільну роботу транспорту вугілля, видобуток якого на Донбасі у воєнні роки збільшився, залишалося на шахтах невідвантаженим. По всій країні паливна промисловість переживала гостру кризу. Населення і підприємства потерпали від нестачі вугілля. Вже влітку 1915 р. вивіз палива з Донбасу у промислові центри Росії перетворився на проблему, яка вийшла за межі будь-якого одного відомства. Цією проблемою почала займатися Особлива нарада з посилення постачання армії. Наприкінці осені 1915 р. ситуація почала катастрофічно ускладнюватися. В Одеському промисловому районі наряди навіть таких важливих оборонних заводів, як “Наваль” та “Руссуд” у Миколаєві виконувалися дуже нерегулярно. Через нестачу вагонів у Донецькому вугільному басейні майже повністю припинився підвіз палива у Петроград, де були розташовані найбільші військові заводи імперії.

Перша світова війна з її величезним попитом на товари військового та матеріально-технічного постачання внесла структурні зміни в промислове виробництво як країни в цілому, так і південноукраїнських земель. З усіх галузей промисловості більш-менш успішно функціонували лише ті, що повністю працювали для задоволення потреб фронту. Вони отримували від держави великі замовлення, вигідне субсидювання. Решта підприємств залишалася без змін, а то й скорочувала своє виробництво, деякі навіть закривалися. З навантаженням не більше 43% потужності працювали цементні заводи Півдня України, а значна їх частина припинила виробництво ще у 1916 р. Скорочення продукції промислових підприємств, що працювали на забезпечення потреб населення, призвело до значного зростання цін на одяг та взуття. Проблема забезпечення ними населення вирішувалася на рівні місцевих

органів влади. Так, у Катеринославі за матеріальної підтримки місцевих заводів та фабрик планувалося закупити американське взуття на декілька сотень тис. руб. [51, с.336-337]. Але реалізувати такі дорогі проекти було дуже важко. Тому місцева преса почала випускати агітаційні статті з закликом перейти у побуті та на роботі на дерев'яне взуття [45, с.283-285]. На 1917 р. становище галузей промисловості, що не мали військових замовлень, стало просто трагічним. Заводи сільськогосподарського машинобудування, пляшкові, содові, цегельні, цементні та інші майже повністю припинили свою роботу через нестачу сировини та палива. Це було загальноукраїнським явищем, але на Півдні воно проявлялося особливо яскраво.

Таким чином, Перша світова війна викликала кардинальні деструктивні зміни у промисловому розвитку південноукраїнських земель: дезорганізувала роботу промисловості, загострила паливну кризу, унеможливила продовження економічної політики у довоєнному руслі. Держава стояла на межі фінансового банкрутства. Розуміючи неможливість продовження попередньої економічної політики, уряд Росії пішов на шлях "регулювання" економіки, що призвело до розширення державного втручання в економіку та внесення певних змін в організацію сільськогосподарського виробництва. По суті, відбулося одержавлення економіки, що в умовах війни набуло безпрецедентного масштабу й особливо відчутно проявилось у південноукраїнському регіоні.

Так, у травні 1915 р. уряд пішов на створення Особливої наради з артилерійського постачання армії, яку очолив військовий міністр. У серпні 1915 р. замість неї було створено чотири наради: з оборони, палива, перевезень і продовольства. Народа з оборони очолила апарат для "регулювання" економіки і мала назву "Особлива нарада для об'єднання заходів з оборони держави". На місцях працювали районні, заводські наради. З одинадцяти районних заводських нарад, що діяли в імперії на кінець 1915 р., на Україні було чотири (Одеська, Катеринославська, Київська та Харківська). Як бачимо, дві з них – на Півдні України. Для координації і "регулювання" промисловості, що працювала на потреби війни, крім урядових органів, створювалися також громадські організації. Провідна роль серед них належала воєнно-промисловим комітетам.

З метою вирішення проблеми нестачі робочої сили в урядових колах Російської держави виникали проекти введення майже поголовної трудової повинності [24, с.493].

Але посилення державного втручання в економіку не привело до очікуваних результатів й не змогло зупинити кризових явищ, що наростали у промисловому розвитку південноукраїнських земель. Крах промисловості наближався.

Перша світова війна спричинила кризу і в сільському господарстві південноукраїнського регіону. З її початком гостро постала проблема робочої сили. Війна відірвала від сільськогосподарського виробництва значну частину чоловічого населення. Вже у перший рік війни відбулося скорочення пропозиції робочої сили. Найменше забезпечення чоловічою робочою силою спостерігалось саме в південному степовому районі. Тут на 100 десятин посівів припадало 9,5 чоловіків, тоді як в губерніях Європейської Росії – 13,8 чоловіка [16, с.527]. Відтік робочої сили з села відбувався не тільки через мобілізацію до армії. Значна частина робітників йшла на сезонні заробітки до міста, працювати на промислових підприємствах. На 1917 р. третина селянських господарств України не мала робітників-чоловіків. У Катеринославській губернії, для прикладу, ця частка складала 30,1% [14, с.130]. Основною в сільському господарстві залишалася жіноча праця. Нестачу найманих робочих рук землевласники намагалися компенсувати працею військовополонених та біженців. У червні 1915 р. Катеринославська губернська земська управа отримала дозвіл на використання праці 8 тис. військовополонених у сільському господарстві Катеринославщини, по 1 тис. у кожному повіті. Але цього виявилось недостатньо. Навесні 1916 р. Катеринославське губернське земство намагалося отримати дозвіл на залучення до сільськогосподарських робіт ще 36 тис. військовополонених [18, с.227-228]. Щодо біженців, то їх праця не набула широкого використання у сільському господарстві регіону – вони більше були зайняті в промисловості. На селі активно використовувалися учнівські, студентські та робітничі загони [9, с.194]. У 1916 р. деякі

губернатори та земства стають на шлях примусового використання селян для обробітку як поміщицьких, так і селянських полів [24, с.489].

За час війни у сільськогосподарського населення було реквізовано значну кількість коней. Так, лише в 1917 р. Таврійська губернія повинна була поставити армії 107 385 голів худоби, Катеринославська – 169 111 і Херсонська – 186 063. До того ж, найбідніші і середняцькі господарства, маючи гостру нестачу в кормах, змушені були різати й продавати робочу худобу. Так, у Херсонській губернії за роки війни було розпродано 250 тис. коней і 373 тис. голів великої рогатої худоби. Не кращою була ситуація в Катеринославській губернії: в 1917 р. з 450 447 селянських господарств без усякої худоби залишилися 117 981, без робочої худоби – 232 655 господарств, без корів – 198 268. На Півдні України без робочої худоби лишилося понад 39% дворів.

Значно погіршилося постачання сільського господарства машинами та сільськогосподарським реманентом. У роки війни у селян не було коштів на придбання нового реманенту і матеріалів, а відсутність спеціалістів не дозволяла полагодити старий. Припинився імпорт сільськогосподарських машин, місцеві заводи сільськогосподарського машинобудування в основному перейшли на виробництво військового спорядження. На один бідняцький або середняцький селянський двір не припадало навіть по одиниці реманенту. Зamoжні селяни були забезпечені набагато краще. Так, наприклад, у Мелітопольському повіті в 1917 р., маючи 44,7% всієї селянської землі, вони зосередили в своїх руках 44,3% всієї робочої худоби, 63,1% віялок, 67,5% сівалок та 88,5% молотарок. В той же час, незважаючи на труднощі, що виникали у воєнні роки, за висновком Ю.Кир'янова, південноукраїнські губернії були краще від інших забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці, машинами та запчастинами [18, с.226].

Негативно вплинуло на розвиток сільського господарства скорочення виробництва та ввозу з-за кордону мінеральних добрив. У 1915 р. з чотирьох суперфосфатних заводів, що працювали в Росії, один був розташований на Півдні України – в Одесі. Але й цей завод відчував нестачу сировини, яку до війни завозили з інших країн. Все це спричинило різке зменшення використання штучних добрив у господарствах регіону, скорочення посівних площ і, відповідно, посівів продовольчого хліба в південноукраїнських губерніях, які до війни давали найбільшу кількість товарного зерна. Великі масиви придатної землі залишалися незасіяними у Таврійській, Катеринославській та інших південноукраїнських губерніях [5, с.36; 21, с.272].

Скорочення посівних площ стало великою проблемою для аграріїв Півдня України, що викликала занепокоєння та стурбованість серед майже усіх верств населення. На сторінках преси активно обговорювалися як причини, можливі наслідки, так і шляхи виходу з цієї складної ситуації [21, с.271-272]. У воєнні роки у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях загальні площі, засіяні пшеницею, зменшилися з 4,89 млн дес. до 3,50 млн дес., тобто на 28%. В той же час посіви кормових культур збільшилися: ячменю з 2,94 млн дес. до 3,30 млн дес. і вівса з 0,37 млн дес. до 0,58 млн дес. [33, с.467]. Витіснення продовольчих культур кормовими було пов'язане, по-перше, з тим, що вирощування продовольчих культур більш складний процес і, по-друге, тим, що війна потребувала багато фуражного зерна. Закупівля його часто здійснювалася військовими організаціями, з дозволу уряду, за високими цінами, що сприяло отриманню додаткових прибутків виробниками.

Негативні тенденції у сільськогосподарському розвитку Півдня України у воєнні роки були пов'язані також із занепадом городництва – традиційної галузі болгарського і почасти татарського населення, чисельність якого у воєнні роки помітно зменшилася. В умовах погіршення забезпечення населення м'ясом збільшилася частка овочів у харчуванні. Але ціни на овочі постійно зростали, і їх не вистачало навіть для робітників промислових підприємств та рудників. В цих умовах питання про відновлення городництва обговорювалося на з'їздах гірничопромисловців, земських зборах тощо. Вирішення проблеми покладалося, перш за все, на земства, які повинні були проводити роз'яснювальну роботу про необхідність розширення придатних для вирощування цих культур площ, залучати до роботи кооперативні організації, надавати субсидії шкільним

вчителів і навіть простим селянам, усім, хто бажає займатися городництвом. Планувалося розбивати городи при міських школах, шпиталях тощо [22, с.172; 35, с.122-123]. Але до кінця вирішити проблему так і не вдалося.

І все ж на Півдні України продовольча та господарча кризи не набули таких катастрофічних розмірів, як у ряді інших губерній Російської імперії.

Перша світова війна призвела до руйнації довоєнного механізму товарообміну й посилення державного втручання у сферу розподілу сільськогосподарської продукції. Як вже зазначалося вище, південноукраїнські губернії належали до тих територій, які мали надлишки продовольчого зерна і від яких в умовах продовольчої кризи повністю залежало забезпечення хлібом армії та переважної більшості губерній Російської імперії. Але в умовах, коли ціни на промислові товари росли набагато швидше, ніж ціни на сільськогосподарські продукти, і без того нееквівалентний обмін між містом та селом ставав для селян ще менш вигідним, слабшали економічні важелі товарообміну між містом та селом. Це призвело до скорочення товарної маси сільськогосподарських продуктів Півдня України й викликало необхідність впровадження неекономічних методів їх вилучення для забезпечення міст та промислових губерній.

Забезпечення армії хлібом було покладене на Головне управління землеустрою та землеробства, діяльність якого ґрунтувалася на плановій політиці. Перший план заготівлі хліба було виконано успішно за рахунок скорочення експорту. Але на початку 1915 р. ситуація стала погіршуватися: ціни на хліб швидко зростали. У зв'язку з цим у лютому 1915 р. було зроблено перший крок до запровадження державного контролю над хлібним ринком – вводилися тверді закупівельні ціни на хліб. В результаті товарообмін між містом і селом звузився настільки, що уряд був змушений розпочати заготівлю хліба не тільки для армії та флоту, а й для найбільш важливих міст. Збільшення державних закупівель хліба відбувалося на фоні скорочення товарної маси хліба. Уряд у 1915-1916 рр. перетворився на головного споживача товарного хліба, закупивши майже 50% усього ринкового зерна [24, с.485].

Дії уряду призвели до скорочення товарної маси хліба та посилення товарної кризи. Ставлення селян до урядової політики у сільському господарстві ілюструє лист невідомого автора із с. Вradiївка Херсонської губернії, відправлений у лютому 1917 р.: “Що дасть цей рік – один Бог знає. З постійними помилками та дикою політикою можна дійти до повного розорення. Якщо Міністерство землеробства знало, що все так погано закінчиться, навіщо ж воно підписувалося під цим документом, що називається твердими цінами менше ринкових, і які ведуть Росію до непоправної глупості... А ціни дійсно не тільки менше ринкових, а і менше усякого можливого рівня для ведення справ, а в майбутньому при таких цінах ніяка продрозкладка не допоможе. Якщо я ще міг продати пшеницю за 2 руб. в цьому році, то у 1917-18 рр. я не зможу продати менше, ніж за 3 руб. 50 коп. і не продам добровільно нізащо” [64, арк.61].

У жовтні 1916 р. постанова про тверді ціни була доповнена постановою про хлібну розкладку. Розподіл розкладки між губерніями Півдня України, що були одними з головних постачальників сільськогосподарської продукції, ілюструє табл. 4.

Таблиця 4. Розподіл розкладки між губерніями Півдня України у 1916-1917 рр. (у тис. пуд.) [Таблицю складено за: 33, с.489]

Губернія	Жито	Пшениця	Овес	Ячмінь	Просо	Разом
Катеринославська	11000	11228	545	4629	–	27402
Херсонська	8427	18333	–	17074	–	43834
Таврійська	–	47991	2254	40593	75	90913
Всього	19427	77552	2799	62296	75	162149

Паралельно із контролем над зерновим ринком він запроваджувався і над ринком м'ясних продуктів. Поряд із встановленням 19 травня 1916 р. твердих цін на м'ясо та худобу вводилися дні, коли заборонялося готувати страви з м'яса у громадських

буфетах, ресторанах тощо. На порушників чекав арешт до 3 місяців або штраф у розмірі 300 руб. Місцеві органи влади, намагаючись вирішити якимось чином проблему із забезпечення м'ясом населення, розпочали агітацію за розвиток нетрадиційних для сільськогосподарської спеціалізації південноукраїнських земель галузей – таких, наприклад, як кролівництво. Вся корисна для цього інформація активно публікувалася на сторінках місцевої преси [50, с.282]. Але вжиті заходи не змогли забезпечити всі потреби армії у м'ясі та худобі. Тому практика хлібної розкладки була поширена і на тваринництво.

У 1915-1916 рр. стало зрозуміло, що обмежуватися лише заготівлею сільськогосподарської продукції не можна. Тому на урядових нарадах розглядалися питання про впровадження у сферу розподілу карткової системи. Населенню, особливо відносно заможного Півдня, яке було психологічно не підготовлене до нормативної видачі продуктів, було важко прийняти подібні нововведення. Але подальший спад виробництва сільськогосподарської продукції і труднощі з перевезеннями змушували уряд іти на цей важкий і неприємний для населення крок. Для початку планувалося перейти до централізованого розподілу по картках м'яса, муки та цукру [5, с.16-17]. Але до широкого запровадження карток ще не доходило.

Зосередження в руках держави великої кількості продовольчих продуктів призвело до необхідності державного втручання у функціонування транспортної системи, адже заготовлене зерно та м'ясо повинно було швидко дійти до споживача, передусім в армію та головні промислові центри імперії. А в умовах розвалу транспортної системи реалізація поставленої мети була під загрозою. Встановивши ще на початку війни контроль над приватними залізницями, уряд пішов і на впровадження гужової, шляхової та інших натуральних повинностей, розмір яких на Півдні України швидко збільшувався. Це яскраво ілюструють дані по Херсонському повіту: гужова повинність у 1913 р. складала 759 підвід, а в 1915 р. – 6555 підвід, тобто у 8,6 разу більше; шляхова повинність у 1913 р. вимагала 1033 піші дні, а у 1915 р. – 3475 днів, тобто у 3,4 разу більше [16, с.530-531]. Враховуючи, що виконання цих повинностей було пов'язане не тільки з мобілізацією робочої худоби та транспортних заходів, а й мобілізацією робочої сили, можна стверджувати, що введення цих натуральних повинностей стало кроком на шляху до запровадження трудової повинності.

В умовах формування державної монополії на продовольчому ринку та інших нововведень в народному господарстві відбулася переоцінка ролі держави в економічному та політичному житті суспільства. Цю тенденцію відчув, зокрема, філософ Микола Бердяєв. У статті “Держава та власність під час війни”, опублікованій у жовтні 1916 р., він писав: “Держава у багатьох випадках соціалізує господарство, вносить в господарське життя елементи колективності й обмежує індивідуалістичне свавілля. Приватні інтереси аграріїв, промисловців, торговців під час війни стикаються вже не тільки з інтересами селян, а і з інтересами держави, інтересами національної оборони та безпеки”. М.Бердяєв, називаючи таку політику політикою державного соціалізму, констатував: або державний соціалізм, або хаос змете існуючий лад. Під “хаосом” він розумів соціальний вибух [Цит. за: 24, с.494].

Отже, Перша світова війна підірвала виробництво і призвела до розширення державного втручання в його функціонування, що набуло величезних масштабів та викликало певні зміни у ньому. Південноукраїнські землі з їх потужним економічним потенціалом та вигідним геополітичним розташуванням несли на собі основний тягар продовольчої розкладки та натуральних повинностей. Адже там, де було більше ресурсів, там і держрегулювання було відчутнішим. Це – очевидно. По південноукраїнському регіону “державна десниця” вдарила особливо сильно. Це було оборотною стороною відносної заможності регіону.

Але, як цілком слушно зауважує О.Островський, на шляху нововведень з регулювання економіки, що планувалися урядом та запроваджувалися його місцевими структурами і органами самоврядування, стояли інтереси приватної власності. Тому постала дилема: або уряд піде якщо не на ліквідацію, то хоча б на обмеження приватної власності, або цей уряд буде скинутий силою, здатною на це. В іншому випадку країні

загрожував розвал. Зміни у промисловості як українських взагалі, так і південноукраїнських земель, зокрема, були настільки кардинальними, що їх можна характеризувати як перші кроки на шляху до запровадження “воєнного комунізму” більшовиків. Вся логіка подій доводила, що країна стоїть на порозі великих змін.

Зростання соціальної напруги

Перша світова війна призвела до зростання соціальної напруги у суспільстві.

На початку війни серед жителів Півдня переважали позитивні або нейтральні настрої щодо війни. Як відзначали спостерігачі, шахтарі Донбасу у цей період були “засліплені патріотизмом”. У Катеринославі, Миколаєві, Юзівці та інших містах Півдня України відбулися “патріотичні” демонстрації на підтримку війни [19, с.218-221]. Як зазначив у своїх спогадах Г.Гордієнко, населення м. Олександрівська було більше засмучене затемненням сонця, ніж мобілізацією. “Всі бажали воякам скорого повороту з перемогою! Молодь тикала воякам квіти в руки! Враження було таке, що розлучалися не надовго, мов би на маневри!.. Вся церемонія прощання проходила достойно, урочисто!” Зустрічалися і “...виняткові прояви патріотизму. Наприклад, поміщик Іваненко із села Андріївки власним коштом взув у чоботи, одягнув у гарні сукняні сині штани й гімнастюрки тисячу вояків” [1, с.85].

У деяких містах Півдня України мобілізаційні заходи часто супроводжувалися стихійними виступами, що, однак, не носили антивоєнного характеру. Типовий виступ початку війни відбувся влітку 1914 р. на Донбасі. 20 тис. молодих жителів були мобілізовані із сіл та шахт і відправлені у Луганськ. Багато з них були налаштовані шовіністично. На їх прохання було відправлено служби в церквах. Потім вони почали вимагати випивки перед відправкою на фронт, будучи впевненими, що іншим мобілізованим давали алкогольні напої безкоштовно. Коли їхню вимогу відкрити державний винний погріб було відхилено, гнів мобілізованих вилився у повномасштабний бунт з пограбуванням та антисемітським погромом. Натовп зруйнував майже всі магазини, розташовані на головній вулиці міста. Поліція та солдати, викликані для приборкання бунту, згідно з офіційними даними, застрелили трьох чоловік [3, с.12-17; 7, с.80]. Дана ілюстрація – типовий приклад робітничих “винних” бунтів початку війни. Поширеною реакцією робітників на початок загальної мобілізації було припинення на деякий час роботи на підприємствах з метою обговорення ситуації в країні. Так, робітники заводу “Русский провиданс” Нікополь-Маріупольського товариства, дізнавшись про загальну мобілізацію, 17 липня 1914 р. у другій половині дня не з’явилися на роботу й, зібравшись біля заводської водокачки, обговорювали становище, яке склалося з початком війни, проявляючи тривогу за свої сім’ї. Радянська історіографія подібним виступам часто приписувала антивоєнний характер [20, с.34].

Зростання соціальної напруги у воєнні роки було пов’язане із значним погіршенням становища робітників південноукраїнського регіону. У 1915 р. власники підприємств отримали право використовувати працю жінок та дітей. Вводилися обов’язкові надурочні роботи, навіть у нічний час – як для чоловіків, так для жінок і дітей на підприємствах, що працювали на оборону. Відмова від надурочних робіт могла привести до звільнення, а для військовозобов’язаних – до відправки на фронт. З 1916 р. в умовах паливної кризи, коли виробництво залежало від завозу сировини та палива, в металургійній та металообробній промисловості відбулося скорочення тривалості робочого дня. Це автоматично призвело до падіння рівня заробітної плати. Знизився розмір зарплати і на шахтах Донбасу. Автор повідомлення з макіївської шахти “Софія” Ф.Свікул пише: “З перших днів військового часу адміністрація зменшила поденний заробіток на 40 копійок і більше. Простіше сказати так: якщо робітник у звичайний час заробляв 2 крб. 20 коп., то на даний час – 1 крб. 80 коп. А якщо хто піде жалітися інженерові, то таких беруть на замітку і в будь-який момент можуть відправити на фронт. На замітці у нас зараз є 16 чоловік. Щоб підвищити свій заробіток, шахтарі збільшують виходи на роботу. Навіть важко повірити, що багато товаришів виходжують

по 30 та 36 запряжок на місяць і не вилізають з шахти по 48 годин, між тим як іноземні працівники працюють по 48 годин на тиждень” [60, *арк.21*].

Навесні 1915 р. міністерство торгівлі і промисловості зобов’язало власників підприємств ввести воєнні надбавки на дорожнечу. Проте підвищення номінальної заробітної плати не поліпшило добробут робітників, бо воно набагато відставало від зростання цін на продукти харчування та товари першої необхідності. У 1914–1917 рр. номінальна заробітна плата на ряді металургійних підприємств зросла у середньому до 60–95 крб. на місяць, що складало 144–243% довоєнного рівня [19, *с.67*]. Між тим, основна маса робітників одержувала за свою працю значно менше. На дрібних підприємствах, зокрема харчової промисловості, за 12-годинний робочий день без обідньої перерви, як це було на фабриці Шульваса у Бердянську, робітниця отримували мізерну плату – від 80 коп. до 1 крб. 20 коп. Не більше 50 крб. на місяць отримували у вересні 1917 р. кравчині м. Одеси. Їх зарплата була набагато меншою, ніж чоловіків, що виконували ту саму роботу. Щодо реальної заробітної плати, то, за підрахунками Ю.І.Кир’янова, реальна заробітна плата робітників різних категорій у Донбасі взимку 1917 р. складала 50-70% довоєнного рівня. Проте в південноукраїнському регіоні падіння реальної зарплати було меншим, ніж на підприємствах Петербурга та Москви [19, *с.77*].

Збільшення доходів населення перекривалося дорожнечею. Особливо відчутно погіршилася ситуація у 1916 р., коли продукти й товари першої необхідності значно подорожчали. Так, на рудниках Катеринославського гірничого округу в липні 1916 р. проти липня 1914 р. ціни на м’ясо зросли майже в 3 рази, на сало – понад 4; на цукор – у 2; на шахтарські костюми – в 4 і т.д. [15, *с.440*]. У 1916 – на початку 1917 р. у середньому шахтар Донбасу витрачав на продукти харчування за місяць 30 руб. 42 коп., що складало 168% рівня 1914 р. Вартість мила зросла на 313%, тютюну – на 200%. Швидкими темпами росли ціни на одяг та взуття. Значно збільшилася квартплата. У роки війни погіршилися житлові умови робітників.

Вони миттєво реагували на погіршення умов праці та життя. Вже у листопаді 1914 р. пройшли перші страйки з вимогами збільшити зарплату у зв’язку з швидким зростанням цін (завод Донецько-Юр’ївського металургійного товариства). З березня–квітня 1915 р. на південноукраїнських землях посилювалися виступи робітників, перш за все, на економічному ґрунті, що охопили підприємства, де були найгіршими умови праці. Масового характеру набули страйки донецьких робітників. Стримуючим фактором в розгортанні страйкового руху було небажання частини військовозобов’язаних, що отримали відстрочку, за участь робітничому русі потрапити до діючої армії. У 1915-1916 рр. посилювалися виступи робітників великих металургійних заводів, пов’язані з економічним становищем, проте подібні виступи в південноукраїнському регіоні з початку війни до кінця 1915 р. були малочисельними та не тривалими.

У 1914-1915 рр. війна ще не проникла в усі сфери життя населення південноукраїнських земель. Продовжували діяти культурно-освітні заклади – бібліотеки, вечірні курси для дорослих, аудиторії для народних читань, приміщення для театральних вистав тощо. Основними культурно-освітніми закладами на промислових підприємствах були бібліотеки-читальні. На ряді підприємств працювали драматичні та спортивні гуртки. У воєнні роки продовжували відкриватися нові бібліотеки та гуртки. Наприклад, у 1915 р. нова бібліотека почала працювати на Донецько-Юр’ївському металургійному заводі. Збільшувалася кількість народних будинків. Так, Катеринославською губернською управою планувалося відкриття 16 таких установ [52, *с.50*]. В цей час робітниче життя продовжувало свій плін традиційним руслом.

З кінця 1915 р. у зв’язку із значним погіршенням становища робітників посилювалися їх масові виступи. Вони охопили такі підприємства Півдня України, як Дніпровський завод у с. Каменському Катеринославської губернії та завод “Наваль” у м. Миколаєві. Страйк на “Навалі”, наприклад, тривав більше місяця й закінчився 24 лютого закриттям заводу, звільненням робітників та відправкою понад 7 тис. з них – військовозобов’язаних у розпорядження військової влади. Завод залишився без

кваліфікованих робітників, що призвело до зниження продуктивності праці. З метою виправлення ситуації частині мобілізованих робітників згодом дозволили повернутися на завод [15, с.455]. Найбільшого розмаху досяг страйк шахтарів Горлівсько-Щербинівського району, що охопив близько 25 тис. осіб [43, с.9]. В цей період пройшли страйки і на інших підприємствах Півдня України.

З кінця 1916 р. і до початку 1917 р. страйковий рух у регіоні йшов на спад, що було пов'язано з послабленням продовольчої кризи на Півдні та арештом або відправкою в діючу армію більшості керівників попередніх виступів. Характеризуючи настрої робітників Миколаєва у цей період, один з поліцейських чинів писав: “Переважає більшість робітників... все ще дорожить своїми відносно високими заробітками, а, головним чином, правом не бути призваним до армії”, але вже “не знаходиться під впливом загального піднесення патріотичних почуттів, як було на початку війни” [19, с.268].

Характерною особливістю робітничого руху на Півдні України була його поміркованість, він не вирізнявся великою масовістю страйків, послідовністю та рішучістю дій їх учасників. Ця особливість його простежується від початку ХХ століття, оскільки тут соціальні конфлікти мали менш напружений характер у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії. Це пояснюється, по-перше, тим, що на Півдні України продовольча та господарча кризи в роки війни не набули такої гостроти та масштабності, як в інших регіонах. По-друге, за цей час відбулися значні зміни у складі робітників Півдня, який поповнився селянами, військовополоненими та біженцями. В південноукраїнській промисловості також була представлена велика частка військовозобов'язаних робітників, що намагалися зберегти свою броню й уникнути участі у воєнних діях.

Війна, що змінила звичайне життя південноукраїнського села, призвела до посилення соціальної напруги у сільському середовищі. Загальна мобілізація, що розпочалася у липні 1914 р. в розпал жнив і відірвала від села майже всіх працездатних чоловіків, не супроводжувалася активними антивоєнними виступами. Більшість селян була налаштована “патріотично”, а зіткнення з поліцією відбувалися в ході п'яних виступів та погромів винних погребів [18, с.322]. Початок мобілізації позначився також активними виступами жінок (переважно дружин мобілізованих). Стурбовані тим, що залишилися без годувальників, вони вимагали зменшення орендної плати за землю, призначення і виплати грошової допомоги родинам мобілізованих. Такі виступи мали місце на початку війни в Катеринославській та Херсонській губерніях. 23 липня 1914 р. жінки с. Олександрівки Катеринославської губернії, озброївшись дрючками, вимагали від поміщика зменшення орендної плати за землю та виділення їм додаткових наділів [20, с.43].

У воєнні роки становище селянства погіршилося. Водночас із скороченням прибутків селянського бюджету зростали його видатки. Вдвоє збільшилися державні податки, значно зросли земські та мирські збори. Так, якщо у Херсонському повіті земського збору на одну десятину землі в 1910 р. припадало 33 коп., то в 1914 р. – 58 коп., а в 1915 р. – вже 64 коп.

Селянські виступи 1915–1916 рр. мали специфічну в умовах війни форму боротьби з дорожнечею. Погіршення економічного становища селянства посилювало у його середовищі антиурядові та антивоєнні настрої, соціальну напругу в суспільстві. Загальні дані про кількість селянських виступів у воєнні роки містить табл. 5.

Таблиця 5. Селянські виступи в Україні (серпень 1914-1916 рр.) [Таблицю складено за: 18, с.253]

<i>Регіон</i>	<i>1914 (серпень-грудень)</i>	<i>1915</i>	<i>1916</i>
Україна в цілому	22	79	95
Степові губернії	2	11	13

З таблиці видно, що у південних губерніях України в роки Першої світової війни селянські виступи не набули значного поширення. Це можна пояснити тим, що в загальній масі селяни Півдня залишалися переважно заможними та середнього достатку. Вплив малоземельних був тут меншим, ніж по Україні в цілому. Сільське господарство носило товарний характер, а врожаї 1916–1917 рр. були високими. Ось чому соціальна напруга на Півдні України була значно меншою, ніж в інших регіонах. Але війна не могла не вплинути на південноукраїнське село, змінюючи його та його мешканців.

Таким чином, у воєнні роки посилювалась соціальна напруга у суспільстві, що було спричинено погіршенням умов життя та праці всього населення, у тому числі більшості робітників та селян. Значного поширення в регіоні набули робітничий та селянський рухи, але їх масштаби на Півдні України були меншими у порівнянні з іншими українськими регіонами.

Громадсько-політичне життя

Перша світова війна активізувала громадсько-політичне життя. Царський уряд не розраховував на тривалу війну, і коли вона затягнулася, був змушений допустити громадські об'єднання до справи забезпечення армії продовольством та опіки над біженцями. Уряд пішов на створення впливових організацій, зокрема “Союзу міст”, “Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій”, які для виконання поставлених перед ними завдань отримували державні субсидії. В місцях найбільшого скупчення біженців діяли місцеві – міські, повітові та волосні філії цих організацій. На Півдні України діяли осередки загальноімперських товариств – Червоного Хреста, “Повсякденної допомоги солдатам, що постраждали на війні, та їх сім'ям” та інші організації. Згадані комітети організовували грошові збори, благодійні концерти, встановлювали шефство над госпіталями, опікувалися сирітськими будинками і дитячими притулками. Ілюстрацією масштабів практичної діяльності таких організацій може служити звіт Олександрівської філії “Товариства повсякденної допомоги” за 1915 р., опублікований в газеті “Александровский вестник”. Як видно із звіту, маючи на 1 січня 1916 р. в касі 5 672 руб., товариство видало як грошову допомогу 1 132 руб., внесло плату за навчання 4 учениць у середніх навчальних закладах; 32 учні – діти запасних – отримали одяг та взуття; були організовані чергування для прийому солдатів та їх сімей, що постраждали на війні; проводився розшук інформації про долю воїнів, що перебували на фронтах. Для поповнення каси товариством було організовано дві лотереї, прибуток від яких склав близько 5 тис. руб. Товариство на майбутнє планувало відкриття притулку для дітей-сиріт, батьки яких загинули на війні, та дітей, що залишилися безпритульними після призову їх батьків у армію [47]. Активна допомога біженцям надавалася через різноманітні національні – єврейські, вірменські, латиські та ін. комітети, що успішно діяли у південноукраїнських містах [53, с.22-23].

У роботі подібних організацій активну участь брала українська інтелігенція, яка розгорнула національно-освітню роботу серед населення. В роки війни активізувалася діяльність “Просвіти”. Члени катеринославської “Просвіти” з 1914 р. чимало зробили для зближення західних і наддніпрянських українців. Після прочитаних лекцій про Галичину серед місцевих жителів виникло бажання надати населенню цієї західноукраїнської території посильну допомогу і підтримку. Правління “Просвіти” виклопотало у губернатора дозвіл на організацію в Катеринославі комітету допомоги населенню Галичини, яке постраждало від війни. Своєчасність цього заходу була пов'язана з прибуттям до Катеринослава великої групи біженців, для яких просвітяни організували їдальню. Лише в червні 1915 р. катеринославська “Просвіта” видала зі своєї каси на цю благородну справу 261 руб., а всього, разом з пожертвуванням від населення, на їдальню було витрачено 5 тис. руб. Просвітяни встановлювали шефство над біженцями з Галичини. В цей час активно діяли філії катеринославської “Просвіти” в семи селах: Мануйлівці, Діївці, Кам'янці, Підгірній, Одинакові, Чаплі та Малих

Козирищах. Активізація діяльності української інтелігенції та її підтримка західноукраїнських біженців налякала місцеву адміністрацію, що призвело до закриття катеринославської “Просвіти” в січні 1916 р. [13, с.80-81].

Активізації громадсько-політичного життя в регіоні сприяло поширення діяльності на його території нелегальних політичних партій – соціал-демократів, більшовиків, анархістів, есерів, бундівців тощо. Загострення соціально-економічних проблем у роки війни призвело до поширення тут найбільш радикальних ідей. В той же час істотно зменшилася кількість правих партій та організацій.

В роки війни на Півдні України активізували свою діяльність українські національні організації. Вони використовували різні форми агітації, у тому числі і розповсюдження листівок. 1 травня 1914 р. в Катеринославі вперше з’явилися прокламації українською мовою від імені УСДРП із закликом святкувати 1 травня та боротися з самодержавством. 5 квітня 1915 р. на території катеринославських заводів та в районі Катеринославської залізниці були розкидані аналогічні прокламації, присвячені триріччю “Ленського розстрілу”. Вони закінчувалися словами: “Геть війну, геть царат, хай живе революція, хай живе демократична республіка, хай живе автономія України!”. В ніч на 1 травня 1915 р. на території міста теж були поширені прокламації українською мовою з подібними лозунгами. За свідченнями, отриманими начальником Катеринославського губернського жандармського управління, названі прокламації надходили з Галичини. Вслід за появою цих листівок у м. Катеринославі губернське жандармське управління почало отримувати докази існування і активної діяльності в місті місцевого осередку УСДРП.

Одночасно з названими подіями у робітничому середовищі значно позжавилася діяльність окремих національно свідомих громадян, які проводили активну агітацію та намагалися утворити гуртки з фабричних робітників і службовців залізниці.

Катеринославський осередок УСДРП підтримував зв’язки з Київським центром, звідки надходила нелегальна література та преса – “Вісник Союзу визволення України”, виданий у Відні 15 серпня 1915 р. під редакцією О.Бачинського, газета “Боротьба” – орган закордонної організації УСДРП, журнал “Боротьба” тощо. Аналогічна нелегальна література українською мовою поширювалася і в інших містах Півдня України. Поява в регіоні літератури націоналістичного спрямування була пов’язана з діяльністю емісарів СВУ. За свідченнями, отриманими жандармським управлінням, до м. Катеринослава від СВУ був відряджений для проведення агітаційної роботи Л.Ганкевич. У травні 1915 р. до рук начальника жандармського управління м. Одеси потрапили два номери газети “Вісник Союзу визволення України” за жовтень 1914 р. та брошури українською мовою із закликами до боротьби проти царизму, за визволення України [8, с.342]. Ще одним прикладом діяльності Катеринославської організації українських соціал-демократів було розповсюдження прокламацій в ніч на 17 жовтня 1915 р. в районі с. Катерининського та біля приміщень Катеринославського губернського земства. Текст листівок був аналогічний попереднім зразкам і містив заклики до боротьби з царатом, за демократичну республіку та автономію України [8, с.335]. Збори організації проходили таємно в приміщеннях “Просвіти” або на природі за містом. На одному з таких зібрань, що відбулося 15 серпня 1915 р. у с. Катеринославському біля станції Ігрень Катеринославської залізниці, на якому була присутня 51 особа, його учасники прийняли резолюцію про взаємовідносини з російською соціал-демократією такого змісту: “Не вступати у блоки доти, доки російські соціал-демократи не змінять свою позицію з національного питання і не визнають головного Українського постулата – автономію України”. На подібних партійних зборах воєнних років висловлювалися також антивоєнні ідеї, визнавалося за необхідне підтримувати Австрію у війні з Росією, бо тільки перемога німецько-австрійського блоку у війні “надасть можливість отримати українським землям бажану автономію” [8, с.344].

У листопаді 1915 р. у Катеринославі відбулася конференція УСДРП, у роботі якої взяли участь делегати з міст Харкова і Полтави. Зі спогадів Ю.Тищенка-Сірого – соратника В.Винниченка бачимо, що в Катеринославській організації УСДРП з'явився провокатор, так званий “Васька – Золоті зуби”, який видав усіх, хто був на конференції. В.Винниченко не зміг приїхати на конференцію, і це врятувало його від арешту. Для самого В.Винниченка “Васька – Золоті зуби” став символом жандармських нищпорок. У результаті обшуків і арештів, що розпочалися 27 листопада 1915 р., було заарештовано 11 осіб, а Катеринославську організацію УСДРП ліквідовано. У ході обшуків жандармським управлінням було знайдено листування та копію угоди, підписаної у листопаді 1915 р. у с. Кам'янці між катеринославськими місцевими осередками УСДРП та РСДРП про об'єднання партійної роботи.

Українські соціал-демократи розгорнули активну роботу і на селі. Поряд з практикою розповсюдження листівок вони вдавалися до агітації серед селян. Приклади такої агітаційної роботи в селах Херсонської та Катеринославської губернії наводить у своїй статті Ю.Кир'янов [18, с.237-238].

Окрім осередків політичних партій автономістського напрямку, є дані про існування у Катеринославській губернії Ініціативного комітету Українського незалежного союзу. На жаль, фактів про практичну діяльність цієї організації обмаль, хоча збереглася її програма з 22 параграфів. “Кінцевою метою своєї діяльності союз вважає утворення незалежної Суверенної Української держави, яка повинна об'єднати всю етнографічну територію України”, – говорилося в програмі союзу. Програмні положення організації мають яскраво виражений самостійницький характер [61, арк.5-7].

Існують дані про відродження восени 1915 р. у Катеринославі гуртка Товариства українських поступовців, до складу якого входило 7 чоловік, серед яких були службовці Катеринославської залізниці, співробітник земської управи, діячі катеринославської “Просвіти” та вчитель – усі представники інтелігенції [8, с.333-339].

В 1916 р. за умов реакції діяльність українських громадсько-політичних організацій вщухала. Але український національний рух не припинявся. З цим роком пов'язане перебування В.Винниченка на Півдні України, який переховувався від поліції у маєтку Є.Чикаленка в с. Перешорах Херсонської губернії.

Таким чином, воєнні роки в регіоні пов'язані з досить активною діяльністю громадських організацій та політичних партій і союзів.

Загальні висновки

Таким чином, Перша світова війна вплинула на всі сфери життя південноукраїнського регіону. Цей регіон завдяки унікальному геополітичному розташуванню та потужному економічному потенціалові справив помітний вплив на загальноукраїнські і загальноімперські процеси та події.

Учасниками і жертвами війни стали тисячі й тисячі його жителів; регіон перетворився на тил російської армії, що ніс на собі важкий тягар постачання, розквартирування військ, лікування поранених, розміщення десятків тисяч біженців та евакуйованих. У роки війни від південноукраїнського регіону, у певній мірі, залежали стабільне існування та життєдіяльність інших земель імперії. Без південноукраїнського вугілля, металу та хліба не можна було сподіватися на успішне ведення війни та забезпечення фронту і тилу всім необхідним. У цьому контексті зрозуміле важливе місце залізничної мережі Півдня України. В той же час економічна деградація, що швидко охопила всі сфери життя регіону, вела до катастрофічних наслідків для всієї імперії.

У воєнні роки відбулися кардинальні зміни в етно-національному та соціальному складі регіону. Південь України перетворився в унікальний за своїм національним розмаїттям регіон, де національні конфлікти та протиріччя не набували масштабів

небезпечної гостроти. Зміни у національному складі, поява нових масових категорій населення (біженців та військовополонених) супроводжувалися розширенням контактів місцевого населення та посиленням обміном інформацією з навколишнім світом. Швидкому поширенню інформації у воєнні роки сприяла і розгалужена залізнична мережа регіону. Як зазначав очевидець подій у своїх спогадах, “Наше місто (Олександрівськ – Авт.) мало те щасливе положення, що знаходилося при головній магістралі, як залізничній, так і телеграфній, бо лінія Петроград – Москва – Харків – Олександрівськ – Севастополь це була найважливіша лінія у державі. А чи вістки, чи лише плітки, вздовж цієї лінії ніколи не поминали нашого міста, тому населення нашого Олександрівська було завжди непогано поінформоване” [1, с.86].

Відбувалися зміни у світогляді основної частини населення. Масова мобілізація розширила світогляд патріархального, малоосвіченого або неосвіченого взагалі селянина, який набув в ході війни величезного досвіду. Війна призвела до зміни в ментальності та колективній психології українського селянства. Вона змінила статус жінки у суспільстві, відкрила їй двері у світ, що традиційно належав чоловікам. Врешті-решт, усе суспільство під впливом війни переживало кардинальні та необоротні зміни.

Воєнні роки викликали посилення соціальної напруги у суспільстві, що було спричинено погіршенням умов життя та праці населення. Значного поширення у цей час набули робітничий та селянський рухи, але їх масштаби на Півдні України були меншими у порівнянні з іншими українськими регіонами.

Перша світова війна істотно вплинула на стан промисловості південноукраїнських земель: дезорганізувала роботу фабрик і заводів, викликала паливну кризу, унеможливила продовження економічної політики у довоєнному руслі. Держава стояла на межі фінансового банкрутства. Розуміючи ситуацію, уряд Росії став на шлях “регулювання” економіки, що розширило державне втручання в господарські процеси та внесло певні зміни в організацію сільськогосподарського виробництва. Одержавлення економіки, що запроваджувалося в умовах війни, набуло безпрецедентних розмірів й особливо відчутно проявилось у південноукраїнському регіоні. Але посилення державного втручання в економіку не принесло очікуваних результатів і не зупинило наростаючу кризу в промисловому розвитку регіону. Війна підірвала і сільськогосподарське виробництво й призвела до розширення державного втручання в нього. Південноукраїнські землі несли на собі основний тягар продовольчої розкладки та натуральних повинностей. Зворотною стороною відносної заможності регіону стало те, що масштаби держрегулювання були тут дуже великими. Але на шляху запровадження регулювання економіки стояли інтереси приватної власності. Тому постала дилема: або уряд піде, якщо не на ліквідацію, то хоча б на обмеження приватної власності, або цей уряд буде скинутий силою, здатною на це. У іншому випадку країні загрожували анархія та розвал. Зміни в промисловості як усіх українських, так і південноукраїнських земель були настільки кардинальними, що ліворадикальному уряду Леніна, проводячи політику “воєнного комунізму”, довелося тільки доводити до кінця розпочату царським урядом у роки Першої світової війни справу. Вся логіка подій свідчила, що країна стоїть на порозі великих змін.

Війна призвела до зміни всього суспільного організму, включаючи політику, знизила моральний поріг суспільства й знецінила людське життя до мізерної статистичної величини. Вона спричинила наслідки, прямо протилежні тим, на які сподівалися воюючі держави. Замість зміцнення їхньої імперської могутності відбулося цілком протилежне. У ході війни Російська та Австро-Угорська імперії опинилися у стані гострої кризи, а національно-визвольний рух поневолених народів посилювався. Попереду була революція.

Джерела та література

1. Гордієнко Г. Під щитом Марса: Спогади. – Філадельфія, 1976. – Т. I.

2. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. – К., 1919.
3. Рабочее движение на Украине в период Первой мировой империалистической войны. Июнь 1914 – февраль 1917 гг.: Сборник документов и материалов. – К., 1966.
4. Безносков А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселенцев Юга Украины в начале XX века // Вопросы германской истории: Сб. научных статей. – Днепропетровск, 2000.
5. Борисов В.И., Чернобаев А.А. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914-1918). – Москва; Луганск, 1997.
6. Верстюк В. Чи на війні як на війні? // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 4.
7. Гамбаров А. Очерк по истории революционного движения в Луганске, 1901-1921 гг. // Летопись революции. – 1923. – № 4.
8. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний вістник. Видає Археографічна Комісія Української Академії Наук. – К., 1926. – Т. 1.
9. Гертопан А. К предстоящей уборке хлебов // Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 9-10.
10. Гертопан А. К. Падение огородничества на юге России и меры к его поднятию и упорядочению // Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 5-6.
11. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996.
12. Дьячков В.Л., Протасов Л.Г. Великая война и общественное сознание: превратности индокринации и восприятия // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – С.-Петербург, 1999.
13. Євселевський Л.І., Фарица С.Я. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К., 1993.
14. История развития народного хозяйства Украинской ССР. – К., 1954.
15. Історія робітничого класу Української РСР. – Т.1. – К., 1967. – Т. 1.
16. Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 1.
17. Карагодін А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998.
18. Кирьянов Ю.И. Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914–1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии Научного совета по проблеме “Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции”. Май 1960 г. – М., 1962.
19. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917 г.). – М., 1971.
20. Кошик О.К. Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку першої світової імперіалістичної війни // Український історичний журнал. – 1959. – № 3.
21. Миллер З. Текущий сельскохозяйственный год в Таврии // Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 12.
22. Миллер З. Южное огородничество // Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1917. – № 7-8.
23. Октябрь на Одешине. 1917 – 1927 гг. – Одесса, 1927.
24. Островский А.В. Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914-1917 гг. // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – С.-Петербург, 1999.
25. Присяжнюк Ю. “Праця” як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянщини) // Україна модерна / За ред. В.Верстюка, Я.Грицака та ін. – Львів, 2001. – Ч. 6.
26. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV.
27. Ресент О.П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV.

-
28. Россия в мировой войне 1914 – 1918 года (в цифрах). – М., 1925.
 29. Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloквиума). – С-Петербург, 1999.
 30. Семотюк О. Українське питання у роки першої світової війни: виникнення та розвиток // Українські варіанти. – 1997. – № 1.
 31. Сергійчук В. Україна і Туреччина в історичних взаєминах // Всесвіт. – 1997. – № 3-4.
 32. Сердюк Н. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – К., 1998.
 33. Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973.
 34. Сідак В.С. Діяльність спецслужб Німеччини та Австро-Угорщини на Україні // Український історичний журнал. – 1997. – № 6.
 35. Содействие огородничеству // Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 5-6.
 36. Сонин А. Болгары в южной России // Южный вестник. Еженедельный иллюстрированный журнал. – Одесса. – 1915. – № 1.
 37. Трубецкой Е.Н. Национальный вопрос. Константинополь и Святая София. (Публичная лекция). – М., 1915.
 38. Туполев Б.М. “Серединная Европа” в экспансионистских планах германского империализма накануне и во время первой мировой войны // Первая мировая война: пролог XX века. – М., 1996.
 39. Черніков І. “...Вирішили зміцнити між собою назавжди найкращі та сердечні відносини...” // Політика і час. – 1992. – № 4.
 40. Швагуляк М. Час надій, ілюзій, розчарувань // Політика і час. – 1996. – № 7.
 41. Шевченко В. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – К., 1998.
 42. Шевченко С.І. Становище німців на Єлисаветградщині у 1915 – 1917 роках // Вопросы германской истории: Сборник научных статей. – Днепропетровск, 2000.
 43. Шендрак Л.К., Горлач М.І. Профспілки України: З історії профспілкового руху на Україні. – К., 1965.
 44. Шермет В. Босфор, Россия и Турция в эпоху первой мировой войны: По материалам военной разведки. – М., 1995.
 45. Яблонский В. О производстве деревянной обуви // Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 13.
 46. Hoffmann J. H. The ukrainian adventure of the central powers. – Munich, 1962.
 47. Александровский вестник. – 1916. – 20 мая.
 48. Голос Юга. – 1916. – 14 декабря.
 49. Югобеженец. – Одесса. – 1915. – 9 ноября.
 50. Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 13.
 51. Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 15.
 52. Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1917. – № 2.
 53. Южный вестник: Еженедельный иллюстрированный журнал. – Одесса. – 1915. – № 1.
 54. Державний архів Запорізької області. – Ф.32. – Оп.1. – Спр.106.
 55. Там же. – Ф.98. – Оп.1. – Спр.95.
 56. Там же. – Ф.2030. – Оп.2. – Спр.30.
 57. Там же. – Спр.246.

-
58. Там же. – Спр.326.
59. Там же. – Спр.561.
60. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.136.
61. Центральний державний історичний архів (м. Київ). – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3146.
62. Там же. – Ф.332. – Оп.1. – Спр.5.
63. Там же. – Ф.692. – Оп.62. – Спр.158.
64. Російський державний історичний архів (Спб). – Ф.1282. – Оп.2. – Спр.1983.

SUMMARY

The attempt of the complex analysis of the Southern Ukraine in conditions of the First world war is made. The place of the region by way of the struggling parties, the condition of economy in war time, ethnic-national shifts, which it caused, the increase of a social pressure, the changes in the social-political relations are considered.

І.М. Шугальова

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ УСТРІЙ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ (1900–1920 рр.)

У кризові періоди історії люди часто шукають моральної підтримки в релігії. Особливо під час воєн, коли існує постійна загроза втратити життя. Починаючи з доби середньовіччя і до другої половини XIX ст., за умов ведення державами воєнних дій, практикувалось служіння так званого військового кліру. В мирний час цих священиків відпускали служити до своїх парафій.

У 1890 р. в ході військової реформи в Російській імперії було офіційно створено окрему верству військово-морського духовенства, повноваження якої поширювались на всі військові та козачі утворення: Чорноморський флот, Донське та Кубанське козачі формування та на армійські полки, розквартировані у прикордонних районах.

Статус військово-морського кліру не був чітко окреслений в російському законодавстві. Збереглись “Положение об управлениі церквями и духовенством военного ведомства” [17], інструкція протопресвітера Г.Шавельського для військових священиків [2, Т.2., с.93-94].

Невелика питома вага військово-морського духовенства, його суперечливі стосунки з церковними установами, що підпорядковувались Синоду, обмежена територіальна локалізація названого стану обумовили невисокий ступінь розробки істориками проблематики, пов'язаної з організаційним устроєм у середовищі військового кліру. До сьогодні основними джерельними та історіографічними пам'ятками для дослідників залишаються вищеназвані документи і мемуари протопресвітера військово-морського відомства Георгія (Шавельського) [17] та єпископа військово-морського духовенства Веніаміна (Федченкова) [16].

У радянські часи дослідники торкались лише певних аспектів суспільної ролі військово-морського кліру; до того ж, тлумачили дії духовенства як “посібників імперіалістичної війни” [18; 13; 7; 8; 9; 11; 12].

Ситуація докорінно змінилась з 90-х років XX ст., коли історія церкви посіла вагоме місце серед досліджень. Монографії В.Ульяновського [15; 14] та Б.Андрусишина [15], присвячені історії церкви доби визвольних змагань 1917-1921 рр., запропонували новий погляд на військово-морське духовенство в суспільному житті. Хоча до сьогодні спеціальних праць, присвячених цій духовній верстві та її ролі в історії України, ще не з'явилося. Проблема знаходить висвітлення на сторінках поодиноких наукових статей (В.Горелов) [6, с.192-194] та газетних публікацій. Периферійно окреслюється українська проблематика в одній із перших дисертацій російського дослідника А.Кузнецова, присвяченій флотському духовенству [19]. Головну увагу автор приділив духовенству Північного Балтійського флоту.

В історіографії фрагментарно та неповно вивчено функціонування інституту військового і морського духовенства російської православної церкви в структурі